



ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 1, 2023

©Lənkəran Dövlət Universiteti, 2023

ISSN 2617-8036

REDAKSIYA HEYƏTİ

1. **Rzayev Fikrət (BAŞ REDAKTOR)**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
2. **Məmmədov Zaur (APARICI REDAKTOR)**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
3. **Abdullayev Əfqan**
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
4. **Abiyev Aydın**
AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
5. **Ağazadə Yədulla**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
6. **Əlizadə Hikmət**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
7. **Əliyev Bəxtiyar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
8. **İskəndərov Anar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
9. **İmanov Telman**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
10. **Kafkasiyalı Ali**
Atatürk Universiteti, Erzurum, Türkiyə
11. **Kazımov Kamran**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
12. **Qasımlı Musa**
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
13. **Qorobets Lyudumilla**
Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti, Armavir, Rusiya
14. **Qasımlı Məhərrəm**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
15. **Quliyev Akif**
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
16. **Məmmədov Məsud**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
17. **Məmmədov Arif**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
18. **Nikitenko Zinaida**
Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, Moskva, Rusiya
19. **Orucov Vidadi**
Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Bakı, Azərbaycan
20. **Səbzəliyev Sifariz**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
21. **Tahirov İlham**
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
22. **Tahirli Abid**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

1. **Rzayev Fikret (EDITOR IN-CHIEF)**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
2. **Mammadov Zaur (MANAGING EDITOR)**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
3. **Abdullayev Afgan**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
4. **Abiyev Aydin**
ANAS Institute of Oriental Studies after Academician Z.M.Buniyadov, Baku, Azerbaijan
5. **Agazade Yadulla**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
6. **Alizade Hikmet**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
7. **Aliyev Bakhtiyar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
8. **Iskandarov Anar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
9. **Imanov Telman**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
10. **Kafkasiyali Ali**
Ataturk University, Erzurum, Turkey
11. **Kazimov Kamran**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
12. **Gasimli Musa**
ANAS Institute of Caucasus Studies, Baku, Azerbaijan
13. **Gorobets Lyudumila**
Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia
14. **Gasimli Maharram**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
15. **Guliyev Akif**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
16. **Mammadov Masud**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
17. **Mammadov Arif**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
18. **Nikitenko Zinaida**
Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
19. **Orudjov Vidadi**
Baku State Socio-Economical College, Baku, Azerbaijan
20. **Sabzaliyev Sifaris**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
21. **Tahirov Ilham**
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi, Baku, Azerbaijan
22. **Tahirli Abid**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

MÜNDƏRİCAT

1. Aynur Bünyadova	
Germanşünaslıqda frazeologiya problemlərinin tədqiqi	5
2. Elçin Gülahyev	
“Nadir kitab” anlayışının tarixi aspektdən təhlili	13
3. Eldar Məmmədov	
Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə xarici münasibətlərdə Heydər Əliyevin aparıcı rolu	21
4. Esmira İsmayılova	
Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü	28
5. Əlirza Əliyev	
Azərbaycan dilində jarqon metaforaları	36
6. Hacı Həsənov	
XIX – XX əsrin əvvəllərində vətənimizdə bank işinin tarixinə dair	46
7. Kamran Əsədov	
Azərbaycan Emənistan münasibətlərində Zəngəzur məsələsi 1918-1920-ci illərdə	57
8. Leyla İbrahimova	
Səməd Vurğunun yaradıcılığında pəremiyaların modallıq xüsusiyyətləri	68
9. Ülkər Baxşiyeva	
Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik üslubu və N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması	76
10. Yeganə Cavadova, Aysel Kazımova	
Müasir İngilis dilində şəxs əvəzliliklərinin mətnyaratma xüsusiyyətləri	83
11. Zaur Əliyev	
Ermənilər və faşizm	92
12. Антон Горобец	
Отражение языковой культуры в современных масс-медиа	101

GERMANŞÜNASLIQDA FRAZELOGİYA PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Aynur Bünyadova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail : aynour13@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.5

Xülasə. Germanşünaslıq çərçivəsində frazeologiya probleminin tədqiqində aparıcı mövqe rus-sovet və rus dilçiliyinə məxsusdur. Əvvəllər qərb dilçiliyinin idiom adlandırdıqları vahidin tədqiqi demək olar ki, maraq kəsb etməyib. Bununla belə, bir çox əcnəbi alimlər tərəfindən toplanılan bu vahidlər təsnif olunmaq üçün deyil, lüğət üçün sözlərin seçilmə prinsiplərini təyin etmək məqsədi ilə tədqiq olunmuşlar. Müasir germanşünaslıqda frazeoloji vahidlərin araşdırılması nəticəsində onların struktur və semantik məna aspektlərinin tədqiqi, sözün koqnitiv modelini öyrənmək metodikasının hazırlanması ilə yanaşı, frazeologiyanın müxtəlif yeni istiqamətlər üzrə tədqiqi ilə bağlı da xeyli işlər görülmüşdür. Buraya frazeoloji vahidlərin aktual mənalarnın koqnitiv planda araşdırılması, frazeoloji-semantik sahələr daxilində araşdırmalar, gender semantikasi, müasir dilçilikdə frazeologizmlərin öyrənilməsi və təsviri məqsədilə koqnitiv dilçiliyin tələblərinə cavab verən metodikanın işlənilib hazırlanması, german dilləri frazeologiyasının derivasiya məsələləri, poliparadiqmal araşdırma metodologiyası istiqamətində tədqiqatlar da daxildir.

Açar sözlər: Germanşünaslıq, frazeoloji vahidlər, struktur-semantik, komponent, koqnitiv

Giriş

Müxtəlif dillərdə aparılmış frazeologiyaya dair tədqiqlər onu göstərir ki, frazeologiyanın inkişaf tarixi eyni bir yolla irəliləmiş və bu yolun əvvəlində sözdən fərqlənən, nitqdə isə sözü əvəz edən vahidlərin, birləşmələrin təsviri gəlir. Bu baxımdan german dillərinin frazeologiyasının da tədqiqi istisna təşkil etmir. Germanşünaslıq çərçivəsində müəyyən problemin öyrənilməsi tədqiqatçıların milli və coğrafi mənsubluğuna əsaslanmır, tədqiq olunan materialın dil qabığı, dil cildini nəzərdə tutur. Nəzəri problemlərə meyillilik rus və alman dilçiliyində daha güclü formada təzahür etmişdir. Bu tendensiya bu gün də qalmaqdadır. Ona görə də germanşünaslıqda frazeologiya problemlərinin tədqiqində də aparıcı mövqe rus dilçiliyindədir. Təsadüfi deyildir ki, əsas german, eləcə də roman dillərinin frazeologiyası da rus dilçiliyində daha çox və daha geniş miqyasda öyrənilmişdir. “İngilis və Amerika dilçiliyində idiomatika problemlərinin işlənməsi “ifadələrə” aid bir sıra lüğətlərə və dil vasitələrinə yazılmış ön sözlərdə yer almışdır. İngilis və Amerika alimləri “idiom” və ya “fraz” – “ifadə” (phrases) adlandırdıqları vahidləri semantik, struktur, qrammatik və bir çox başqa aspektlərdən tədqiq edib öyrənməyə bir elə əziyyət, əmək və vaxt da sərf etməyiblər, sadəcə praktik məqsədlərlə bu vahidləri toplayıb, onların lüğətlərini tərtib ediblər. İngilis alimlərini Qərb dilçiliyinin idiom adlandırdıqları vahidin ismi və ya feili birləşmə, söz birləşməsi, yaxud cümlə quruluşlu olması, atalar sözü və məsələlərin frazeologiyaya aid edilib edilməməsi, demək olar ki, maraqlandırmayıb. Nəticədə bu sahəyə aid geniş dartışma, təhlil və mübahisələrə əsaslanan tədqiqat işləri də yazmamışlar.

Bununla belə, germanşünaslıqda frazeologiya problemlərinin tədqiqat tarixindən bəhs edərkən xarici alimlərin və ya əcnəbi alimlərin (rus alimlərini bu qrupa daxil etmərik)

həcmindən və miqdarından asılı olmayaraq əldə olan əsərlərinə də istinad etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

İngilis alimi L.P.Smit 1925-ci ildə topladığı söz və idiomları bir kitab şəklində nəşr etdirmiş və onun girişində topladığı bu vahidlərin ya “qrammatik, ya da məntiqi normalarını pozan sözlər – idiomlar” olmasını qeyd etmişdir. Həmin kitabın müxtəlif nəşrləri internetdə yerləşdirilmişdir. Kitab rus dilinə tərcümə edilib 1959-cu ildə və sonralar da çap olunmuşdur [11, s. 208].

L.Smitdən sonra V.C.Boll ingilis idiomları kitabını tərtib etmiş, onun girişində idiomları “qeyri-adi mənada işlənən adi sözlər” adlandırmış, onların yeddi tipini fərqləndirmişdir: 1) işlək qrammatik qəliblər. Məsələn, adı soruşarkən Who is it?; qapı döyülərkən “Who’s there” və s.; 2) ciddi qrammatik normaları pozan birləşmələr (It’s me, not me, between you and I); 3) allüziv ifadələr; 4) müxtəlif növ şərti nitq qəlibləri (now then, now and then və s.); 5) fraza feilləri (to make out; to put up və s.); 6) metaforik ifadələr; 7) söyləmin mənasını dəyişən kiçik söz sırası dəyişikli birləşmələr [15, s. 7].

Əsil həqiqətdə tərtib olunan lüğətlərin sözlərində müəlliflərin verdikləri bu bölgülər ingilis alimlərindən ingilis dilinin frazeoloji vahidlərini təsnif etmək cəhdləri kimi deyil, lüğət üçün sözlərin seçilmə prinsiplərini təyin etmək kimi qiymətləndirilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, german dillərinin frazeologiyasının tədqiqi istiqamətində rus alimləri çoxsaylı elmi-nəzəri araşdırmalar aparmışlar. Bunu nəzərə alsaq, germanşünaslıqda frazeologiyanın tədqiqi tarixini rus alimlərin əsərləri üzrə təhlilə cəlb etməyin doğru olduğunu söyləyə bilərik.

Rus germanşünaslığında frazeologiyanın tədqiqi ötən əsrin ikinci yarısından müvafiq ikidilli lüğətlərin tərtibi ilə başlanmışdır. Bu istiqamətdə işlər tədricən genişləndirilmiş, ingilis dilinin frazeologiyası üzrə araşdırmalara çevrilmişdir. N.N.Amosova ingilis dilinin frazeologiyası haqqında doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Alim ingilis dili frazeoloji nəzəriyyəsini ümumiləşdirərək 1963-cü ildə monoqrafiya kimi çap etdirmişdir [1, s. 208]. Monoqrafiya ilk dəfə olaraq söz birləşmələri kontekst təhlili metodu ilə şərh olunmuş, frazeoloji birləşmələrin obyektiv təsnifi verilmiş, onların sərbəst birləşmələrdən fərqi aydınlaşdırılmışdır. Əsərdə frazeologiyanın əsas anlayışlarının təyininə də xüsusi yer verilmişdir.

İngilis dilinin frazeologiyasının elmi-nəzəri bazasının yaradılmasında A.V.Kuninin müstəsna xidməti olmuşdur. Onun frazeoloji nəzəriyyəsi germanşünaslıqda mərkəzi mövqelərdən birini tutur, müxtəlif german dillərinin frazeologiyasına tətbiqini tapması ilə seçilir [6, s. 488]. Tanınmış germanşünas-frazeoloq frazeoloji vahidlərin sabitlik xüsusiyyətini təyin etmiş, onu birləşmənin nitqdə hazır şəkildə işlənməsinə əsaslanmışdır. Bu isə hadisənin səbəbinə varmadan onun nəticəsinin aşkara çıxması ilə əlaqələndirilir.

XXI əsrdə frazeologiya problemləri bir çox tədqiqatların mərkəzində durmuşdur. Qeyd edilən aspektdən germanşünaslıqda frazeologiya üzrə aparılmış tədqiqatlar da əhəmiyyəti ilə seçilmişdir. Əgər XX əsrin son onilliyinə qədər germanşünas-frazeoloq daha çox frazeoloji

vahidlərin təyini və təsnifi, frazeologizmləşmə kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi problemlərini diqqət mərkəzinə çəkildirsə, XX əsrin son onilliyindən başlayaraq frazeologiya yalnız yuxarıda göstərilən deyil, xeyli dərəcədə fərqli istiqamətlərdə də inkişaf etdirilmişdir.

Germanşünaslıqda frazeoloji vahidlərin, idiomların aktual mənalarının koqnitiv planda araşdırılmasına xüsusi diqqət verilmişdir. Frazeoloji strukturun mənası, bu strukturun daxili komponentlərinin daşdıqları semlərin mənə aktuallaşdırma aspektləri araşdırma obyektinə olmuşdur. Leksik mənənin sözün koqnitiv modelini ayırmaqla öyrənmək metodikası işlənib hazırlanmışdır. Bu metodika frazeologizmlərin koqnitiv aspektdən öyrənilməsində tətbiqini tapa bilər. Leksik mənənin koqnitiv modelini dərk etmə intuitiv baş verir. Bu, dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülür və leksikoqrafik mənbələrdə qeyd olunmur. İrəli sürülmüş fərziyyənin qiymətləndirilməsi çoxmənalı sözün bütün mənalarının təhlili və müqayisəsi prosesində reallaşır və bu zaman işlənmə xüsusiyyətlərinin leksikoqrafik mənbələrdə göstərilən izahları nəzərə alınır. Müəllif “frazeoloji vahidin işlənmə kontekstlərinin, həmçinin mənəyə yaxın sözlərin koqnitiv modellərinin tutuşdurulması zamanı bu izahlar əhəmiyyət kəsb etdiyini” qeyd edir [2, s. 656]. Y.Q.Belyayevskaya irəli sürülmüş mənə fərziyyəsinin dəqiqləşdirilməsi və təsdiqi üçün dil daşıyıcıları arasında psixolinqvistik eksperimentlərin aparılması zərurətini qeyd edir [3, s. 12].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, frazeologiyanın bir sıra məsələlərinin frazeoloji semantik sahələr daxilində araşdırılması da hazırda diqqət mərkəzindədir. Frazeoloji semantik sahələr əsasında aparılan tədqiqatlar sahənin seçimindən asılı olaraq yeni istiqamətlərlə qovuşmaq imkanları qazanır. Məsələn, genderologiya müasir dilçilikdə ayrıca xətt kimi ayrılırsa, frazeoloji genderologiya məsələləri də müəyyən nöqtələrdə bu xətlə sıx əlaqələndirilir. Müxtəlif german dilləri əsasında gender frazeologiyasının həm ümumi gender münasibətləri zəminində, həm də “kişi”, “qadın” konseptləri üzrə öyrənilməsi, german dillərinin başqa dillərlə bu aspektdə tədqiq olunması artmışdır. Eyni zamanda german dillərinin deyil, başqa dillərin ümumi gender, “kişi”, “qadın”, “ailə” konseptlərinə əsasən tədqiqi müqayisəli tədqiqatlar üçün material bazasının formalaşmasına güclü təsir göstərir. Sonralar german dilləri ilə müqayisəli araşdırmalar üçün baza yaradır.

Gender semantikasına marağın artması sayəsində frazeologizmlərin gender aspektindən tədqiqinə həsr olunmuş işlərin sayı da çoxalmışdır. German dillərinin frazeologiyası əsasında qələmə alınmış bu cür işlər də az deyildir. İngilis animalistik vahidlərinin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, belə vahidlərdə gender münasibətləri özünü kontekst səviyyəsində biruzə verir. “Zoonim komponentli frazeologizmlərdə gender əlaməti alınma təsir bağışlayır” [7, s. 300-306]. Müəllif ingilis dili frazeologizmlərində kişi keyfiyyətləri cərgəsində “cəsarət, qəhrəmanlıq, igidlik” ifadəsini daha çox tapır. Gender paremiologiyası məsələlərini M.A.Staşkova tədqiq etmişdir. İngilis dilinin atalar sözləri əsasında aparılmış bu araşdırmada kişi və qadın keyfiyyətlərinin qiymətləndirilmə xüsusiyyətlərinə diqqət verilmişdir [12, s. 22].

Müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “ingilis gender frazeologiyasında dünyanın kişi mənzərəsinə üstünlük verilmişdir”.

S.S.Şumbasova ingilis dili frazeologiyasında florostik komponentli frazeologiyanı tədqiq etmişdir. Müəllif ingilis dili frazeologiyasında bitki komponentli vahidləri toplamış, onları qruplaşdıraraq təhlil etmişdir. Qruplaşdırma meyarları fərqli subsemantik sinifləri ayırmağa imkan verir. Qeyd olunan tədqiqatlar göstərir ki, bitki adları qrupunda frazeoloji vahidlər miqdarca çoxluq təşkil edir. Bu cəhət həmin qrupda məhz hansı bitki adlarının frazeoloji vahid tərkibində daha məhsuldar olmasını müəyyənləşdirməyə material verir. S.Şumbasova ingilis dili frazeologiyasında “rose”, “apple”, “nuts”, “grass” bitki adlarının frazeoloji birləşmə əmələ gətirməkdə məhsuldar olduğunu təyin etmiş, bitki adı komponentli frazeoloji vahidləri struktur, struktur-semantik və üslubi aspektlərdən təhlilinə çalışmışdır [14, s. 20]. Təbii ki, bu cür araşdırmanın başqa german dilləri üzrə də aparılması sonda məsələni german müqayisəli araşdırmalara zəmin yaradır.

M.A.Kiselyeva ingilis dilinin “Allah” və “şeytan” komponentli frazeologiyasını öyrənmişdir [5, s. 22]. Müəllif göstərir dilləri üzrə ümumi tədqiqat obyektinə çevirmək üçün kifayət qədər material ortaya qoya bilər. Burada başqa bir cəhət də aşkara çıxır. Bu və ya digər german dili üzrə olan hazır tədqiqat materialı fərqli sistem və strukturlu dil materialı əsasında yerinə yetirilmiş işlərlə

ki, “ingilis dili frazeologiyasında Bibliya mənşəli frazeologizmlər müəyyən qrup təşkil edir və onların dildə işləkliyi yüksəkdir”. Şübhəsiz ki, bu məsələ başqa german dillərinin materialları əsasında da müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir.

Müasir dilçilikdə frazeologizmlərin öyrənilməsi və təsviri məqsədlə koqnitiv dilçiliyin tələblərinə cavab verən metodikanın işlənilib hazırlanmasına xüsusi diqqət göstərilir. Bu zaman frazeoloji vahidlərin, materialın spesifikliyi də nəzərə alınır. Y.Q.Belyayevskaya koqnitiv linqvistikadan bəhs edərkən onun yeni yanaşma və metodlar tələb etdiyini diqqət mərkəzinə çəkir. Bununla bərabər, linqvistik biliklərin digər paradigmalarda əldə olunmuş nəticələrdən imtina etmək də lazım deyildir. Əksinə, koqnitiv linqvistika mövcud biliklərə istinad edir. Belyayevskaya qeyd etdiyi kimi, “koqnitiv-diskursiv paradigmanın vəzifəsi izah edilməmiş izah etmək, linqvistikanın əvvəl əldə etdiyi nailiyyətlərin üstündən xətt çəkməyib onları zənginləşdirməkdir” [4, s. 22].

German dilləri frazeologiyasının derivasiya məsələləri də tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmamışdır. N.Q.Rəhmətullayevanın koqnitiv dilçilik aspektində yazdığı dissertasiyasında frazeologiyada struktur-semantik analogiya anlayışı təqdim olunur. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, struktur-semantik analogiya, oxşarlıq əsasında yeni frazeologizmlərin yaranması konseptuallaşma və kateqoriallaşma proseslərini əks etdirir, yeni və ya modifikasiya edilmiş konseptləri obyektivləşdirir [9, s. 109]. Məlumdur ki, konseptuallaşdırma, kateqoriallaşdırma və konsept terminləri koqnitiv dilçiliyə aid anlayışları ifadə edir.

Frazeologiyanın koqnitiv dilçiliklə bağlı məsələlərinin müəyyən sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn frazeoloji vahidlər əsasında tədqiq olunmasına da diqqət artmışdır. Məsələn, Y.A.Nikulina tərkibində “word”, “God”, “man”, “woman” və s. sözlər olan frazeoloji vahidlər tədqiqata cəlb edir, onların konseptual metafor yaratma imkanları aşkara çıxarır [8, s. 23-27]. Ümumiyyətlə, müasir germanşünaslıqda frazeologiyaya aid işlərdə koqnitiv proseslərin aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət verilir ki, bu da koqnitiv frazeologiya problemlərinin aktuallığını təsdiq edir. Koqnitiv dilçilik dil formalarında bütün dərkətmə proseslərinin əksini tapmasını və qeydə alınmasını təsdiq edir. Belə proseslərdən biri də insanın ətraf aləmi, dünyanı qavramasıdır. Koqnitiv frazeologiya məsələləri dil strukturlarının öyrənilməsinin vahid koqnitiv metodologiyasına istinad edir. Belə tədqiqat işlərində dərkətmənin ümumi və xüsusi metodları – induktiv-deduktiv metod, kəmiyyət hesablanması və təsnifat metodları, frazeoloji vahidlərin struktur-semantik və konseptual təhlili metodları tətbiqini tapır. Qeyd olunan metodların kompleks istifadə olunması biliklərin koqnitiv paradigması prizmasından frazeologiyanın nəzəri aspektlərinə baxmağı gerçəkləşdirir.

Frazeologizmlər qavrayışın müəyyən xarakteristikalarına işarə edə bilər və semantikasında müvafiq konseptləri birləşdirə bilər.

A.V.Tuarmenskaya koqnitiv qavrama prosesini ingilis dili frazeologiyası prizmasından araşdırmağa çalışmışdır. O, qavrama xüsusiyyətlərinin müasir ingilis dili frazeoloji vahidlərində inikasını aşkara çıxarmaq yollarını axtarmışdır. Qavramanı koqnitiv anlayış kimi təyin edən müəllif göstərir ki, “persepsiyanın müxtəlif növlərinə (görmə, eşitmə, dad, iybilmə) ingilis dili frazeologizmlərinin tərkibinə daxil olan hissi qavrama feilləri və müvafiq hiss üzvlərinin adları olan frazeologizmlər ifadə edir”. Tədqiqatçı “ingilis dilinin bu növdən olan frazeologizmlərində qavrayışın tamlıq, predmetlilik, şəxsi qavrama keyfiyyəti” kimi xüsusiyyətlərin əks olunmasını təsvir etməyə çalışmışdır [13, s. 64-71]. Şübhəsiz ki, müasir germanşünaslıqda bu cür məsələlərin başqa konseptlər əsasında öyrənilməsi də əhəmiyyətli və aktualdır.

Müasir germanşünaslıqda frazeologiyanın tədqiqi ilə bağlı diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də poliparadiqmal araşdırma metodologiyasının işlənilib hazırlanmasıdır. Y.V.Rıjkina poliparadiqmallıq şəraitində ingilis dili frazeoloji okkasionallığın tədqiqi metodologiyasını hazırlamağa çalışmışdır. O, dilçilik üzrə elmi tədqiqatlara xas olan poliparadiqmal tədqiqatlara əsaslanaraq frazeologiyanın da eyni aspektdən öyrənilməsinin mümkünlüyü fərziyyəsini irəli sürmüş və german dilləri frazeologiyasında okkasionallığın bu istiqamətdə tədqiqini aparmışdır [10, s. 37]. Məlumdur ki, poliparadiqmallıq prinsipi integrativ yanaşma tələb edir, tədqiqat prosesinə yaxın elmlərin (koqnitologiya, psixologiya, kulturologiya, semiotika və s.) məlumat və araşdırma mexanizmini cəlb etməyi zəruriləşdirir. Bu cəhət müxtəlif metodoloji sistemlərin və istiqamətlərin müştərək fəaliyyətini mümkünləşdirir, linqvistik hadisələrin kompleks və hərtərəfli öyrənilməsinə imkan yaradır. Frazeoloji vahidlərin okkasionallığı da mürəkkəb problemlərdən biridir. Frazeoloji

okkasionallığın german dilləri materialı əsasında tədqiqi prosesində formalaşan metodikanın həm başqa dillərin frazeologiyasında, həm də müqayisəli frazeoloji araşdırmalarda istifadə olunması imkanları yaranır. Poliparadiqmallıq isə, bir tərəfdən frazeologiyanın ənənəvi metod və üsullarından, digər tərəfdən, linqvistikanın koqnitiv-kulturoloji istiqamətlərindən əxz olunmuş metodlarından birgə istifadəni gerçəkləşdirir.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar əsasında elə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir germaşünaslıqda frazeoloji vahidlərin funksional və kommunikativ xüsusiyyətlərinin, frazeologiyanın linqvistik-mədəni aspektlərinin, o cümlədən frazeoloji vahidlərin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində müxtəlif yeni istiqamətlər üzrə xeyli işlər görülmüşdür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin praqmatik funksiyalarının sosiolinqvistik aspektləri, frazeologiyanın submədəni kontekstdə funksionallığı, frazeoloji vahidlərin koqnitiv sinergetikası, frazeologiyanın linqvodidaktik aspektləri, frazeologiya sahəsində modelləşdirmə, frazeoqrafiya, milli korpuslarda frazeoloji seqment, frazeoloji vahidlərin avtomatik təyini və avtomatik tərcüməsi, müəllif frazeoqrafiyası və s. məsələlər haqqında tədqiqatlar da aparılmış və aparılmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Амосова, Н.Н. (1983). *Основы английского фразеология*. Н.Н.Амосова. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, с.208.
2. Баранов А.Н. (2008). *Добровольский Д.О..М.: Знак*, с. 656.
3. Беляевская, Е.Г. (1991). *Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах (Когнитивные основания формирования и функционирования семантической структуры слова)*: дис. доктора филологических наук М., с.12
4. Беляевская, Е.Г. (2009). *Концептуальная структура семантики идиом и методы ее изучения // Актуальные проблемы изучения комплексных языковых знаков*. – М.:ИПК МГЛУ «Рема», с.22
5. Киселева, М.А. (2016). *Функционирование лексических единиц god и devil в современном английском языке*: Автореф. дис. кандидата филологических наук – М., с.22.
6. Кунин, А. В. , (2005). *Курс фразеологии современного английского языка*. А.В.Кунин. –Дубна: Феникс. с. 488.
7. Лазарева, О.М., Никулина, Е.А. (2016). *Изучение некоторых английских анималистических фразеологизмов в гендерном аспекте*. Преподаватель XXI век. – М., №3, с.300-306

8. Никулина, Е.А. (2017). *Семантика английских фразеологизмов с компонентом “word”* Язык, сознание, коммуникации. Сб.статей. М.: МАКС-Пресс, Вып.57, с.223-227
 9. Рахматуллаева, Н.Г. (2016). *Когнитивные основания структурно-семантический аналогии во фразеологии английского языка*: Автореф. дис. кандидата филологических наук, с. 109
 10. Рыжкина, Е.В. (2019). *Методология исследования фразеологической окказиональности в условиях полипарадигмальности (на материале английского языка)*: с. 37
 11. Смит, Л.П. (1959). *Фразеология современного английского языка*. Пер. с англ. Текст. Л.П. Смит. М.: Учпедгиз, с. 208.
 12. Сташкова, М.А. (2015). *Функционирование пословиц и антипословиц с гендерным компонентом в современном английском языке*: Автореф. дис. кандидата филологических наук М, 22 с.
 13. Туарменская, А.В. (2019). *Когнитивный процесс восприятия сквозь призму английского фразеология*. Вестник Рязанского Государственного Университета. – Рязань: Издание РГУ, –№ 5(202), с.64-71
 14. Шумбасова, С.С. (2011). *Функционирования флористической лексики и фразеологии в английском языке*: Автореф. дис. кандидата филологических наук/ – М., с. 20.
- W.J.Ball. (1958). *Colloquial Idiom*. London – New York – Toronto. “Greengo”, –р.7

STUDY OF PHRASEOLOGICAL PROBLEMS IN GERMAN STUDIES

Aynur Bunyadova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the framework of German studies, the leading position in the study of phraseology problem is in Russian-Soviet and in Russian linguistics. Previously, western linguistics was not interested in the study of the unit which was called idiom. However, these units collected by many foreign scholars were studied not for classification, but for the purpose of determining the principles of words selection for the dictionary. As a result of researching phraseological units and idioms in German studies, their structural and semantic meaning aspects have become the object of research, and the methodology of studying the cognitive model of the word has been developed. In modern German studies, a lot has been carried out on the study of phraseology in different new directions. It includes research in the direction of studying functional and communicative features of phraseological units, linguistic-cultural aspects of phraseology, as well as national-cultural features of phraseological units.

Key words: German studies, phraseological units, structural-semantic, component, cognitive

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ГЕРМАНИСТИКЕ

Айну́р Бу́ньядова

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В рамках германистики ведущее место в изучении проблемы фразеологии занимает русско-советское и русское языкознание. Ранее западная лингвистика почти не интересовалась изучением единицы, называемой идиомой. Однако эти единицы, собранные многими зарубежными учеными, изучались не для классификации, а с целью определения принципов отбора слов для словаря. В результате изучения фразеологизмов и идиом в германистике объектом исследования стали их структурно-семантические аспекты значения, разработана методика изучения когнитивной модели слова. В современной германистике проведена большая работа по изучению фразеологии в различных новых направлениях. Он включает исследования в направлении изучения функциональных и коммуникативных особенностей фразеологизмов, лингвокультурологических аспектов фразеологии, в том числе национально-культурных особенностей фразеологизмов.

Ключевые слова: Германистика, фразеологизмы, структурно-семантический, компонент, когнитивный

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çapa qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

“NADİR KİTAB” ANLAYIŞININ TARİXİ ASPEKTDƏN TƏHLİLİ

Elçin Gülahiyev

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti, Bakı, Azərbaycan

e-mail:elchin.gulaliyev1@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.13.

Xülasə. “Nadir kitab” məfhumunu ətraflı şəkildə tədqiq etmək, araşdırmaq, izah etmək və ümumiləşdirmələr aparmazdan əvvəl onun nəzəri-metodoloji əsaslarını tarixi aspektdən təhlil etmək zəruridir. İlk dəfə XVIII əsrdə “nadir kitab” termini ictimaiyyət qarşısında səsləndirilmişdir. XIX əsrin bəzi tədqiqatçılarının gəldiyi fikrə görə kitabın nadir olması onun məhdud sayda olması ilə xarakterizə edilir. Müasir dövrümüzdə “nadir kitab” dedikdə XIX-XX əsrin əlyazma və köhnə çap kitabları, eləcə də qiymətli və nadir nəşrlər başa düşülür. “Nadir kitab”lar tarixi və ədəbi-mədəni dəyərlərinə görə ümumi bibliografiyaşünaslıqda bu kateqoriyalara bölünür: Dünya əhəmiyyətli yəni ümumbəşəri kitablar, Milli əhəmiyyətli kitablar, Yerli əhəmiyyətli kitablar. “Nadir kitab” anlayışının tarixi aspektdən araşdırılması prosesində belə bir nəzəri qanunauyğunluq meydana çıxır ki, nadir nəşrlərin elmi-metodoloji əsasları dedikdə, fəlsəfə, məntiq elmi, ictimai və humanitar elmlərin bir sıra metodoloji müddəalarına söykənən fikirlər nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Nadir kitab fondu, nəzəri-metodoloji əsaslar, tarixi aspekt, qiymətli kitab, nadir nüsxəli nəşr, tarixi və mədəni abidə

Giriş

Nadir nüsxə kimi qeydiyyata alınmış qədim əlyazmalar, yaxud da tarixin yaddaşında qalan kitab, qəzet və jurnalların böyük qismi müasir nəsilərə əmanət kimi çatdırılmışdır. Onlar ölkənin tarixi, iqtisadiyyatı, mədəniyyətinin tarixi inkişaf mərhələləri haqqında informasiya çatdıran təkzibolunmaz material kimi qeydiyyata alınmışdır. “Nadir kitab”lar xalqın milli-mədəni sərvətinin mühüm tərkib hissəsi kimi dövlətin xüsusi himayəsindədir. “Nadir kitab” anlayışının tarixi aspektdən araşdırılması prosesində məlum olur ki, nadir nəşrlərin elmi-metodoloji əsasları bir sıra ictimai və humanitar fənlərə söykənir.

“Nadir kitab” məfhumunu ətraflı şəkildə tədqiq etmək, araşdırmaq, izah etmək və ümumiləşdirmələr aparmazdan əvvəl onun nəzəri-metodoloji əsaslarını tarixi aspektdən təhlil etmək zəruridir. Nadir və qiymətli nəşrlərin nəzəri baxımdan təhlilini həyata keçirmək üçün dünya fəlsəfəsi, məntiq elmi, kitabşünaslığın əsasında duran qanun və idarəetmə prinsiplərinin araşdırma obyektinə çevrilməsi uğurlu nəticənin alınmasına xidmət edən amillərdən ən başlıcası hesab edilir.

“Nadir kitab” termininin tarixi aspektdən təhlili

İlk dəfə XVIII əsrdə “nadir kitab” termini ictimaiyyət qarşısında səsləndirilmişdir. Nadir kitab sistemini formalaşdıran Polşalı bibliograf İ. Zaluski nadir kitabları “olduqca

nadir”, “nadir bir-iki” və “nadir” olmaqla üç qrup əsasında təsnif etmişdir. Rusiya bibliografı V.S. Sopikov (1765-1818) isə nadir kitabları “nadir” və “çox nadir” olmaqla iki qrupa bölmüşdür [2, s. 8].

XIX əsrin bəzi tədqiqatçılarının gəldiyi fikrə görə kitabın nadir olması onun məhdud sayda olması ilə xarakterizə edilir. Belə ki, rus bibliografları G.N. Gennadi və D.V. Ulyaninskiyə görə “nadir kitab” anlayışı ilk dəfə tək nüsxəli kitabların kollektorlarının meydana çıxması ilə gündəmə gəlmişdir.

XIX əsrin sonlarında “nadir kitab” anlayışı haqqında iki əks nəzəriyyə meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyələrdən biri nadir kitabların ədəbi ya elmi kitab kateqoriyasına daxil olması haqqında fərqli fikirləri özündə ehtiva edirdi. Əvvəlki dövrlərdə “nadir kitab” anlayışına tərif verilərkən yalnız kəmiyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınır, lakin XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq keyfiyyət əlamətləri də nəzərə alınmağa başlandı. Bununla da nadir kitab qismində çox az sayda kitab toplanmağa başlandı. İlk dəfə bu nəzəriyyə haqqında tədqiqat aparan A.İ. Malein “nadir kitab” kateqoriyasına daxil edilən kitabın keyfiyyətinin də nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayırdı [2, s. 10].

Tarixçi, bibliograf M.N. Kufayev isə dünya miqyasında aparılmış təcrübələrə əsaslanaraq “nadir kitab”a tərif verməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı kitabın nadir olması, dəyərli olması və satışda olması əlamətlərinə görə təsnif etmişdir. Alim kitabların kateqoriyasını daha aydın müəyyənləşdirmək məqsədilə ayrı-ayrılıqda hər birinin təsvirini verməyə çalışmışdır. Alim kitabın dəyəri və məzmunu prinsipindən çıxış edərək onun sayını nəzərə almadan, nadir kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir kitab kimi müəyyən etməyə çalışmışdır.

Rus bibliografı E.İ. Şamurin 1958-ci ildə nəşr olunan “Kitabşünaslıq terminlər lüğəti” adlı əsərində “nadir kitab” anlayışına tərif vermişdir. Alim ilk dəfə olaraq, nadir kitabı müəyyən etmək üçün nəşrin keyfiyyəti və qiymətini nəzərə almaq fikrini irəli sürmüşdür.

1950-ci illərin sonlarında Moskva Dövlət Universitetinin professoru, dövrünün ən görkəmli kitabşünas alimi İ.N. Rozanov nadir kitabları dörd tərkibdə qruplaşdırmışdır. Bölgüyə az miqdarda saxlanılan nadir kitablar, quruluşu, keyfiyyəti baxımından nadir kitablar, üzərində hətta adi oxucu tərəfindən edilmiş müxtəlif qeydlərin və işarələrin olduğu nadir nüsxələr, fərqli formalarda olan nadir kitablar daxil edilmişdir [2, s. 15].

1960-cı illərin ortalarında P.N. Berkov “nadir kitab”ın nəzəri-metodoloji əsasını formalaşdırarkən “nadir kitab” anlayışı ilə yanaşı “dəyərli kitab” anlayışının da istifadə edilməsi fikrini irəli sürmüşdür. O “nadir kitab” adı altında nüsxə sayından asılı olmayaraq keyfiyyətə əhəmiyyətli olan kitablardan ibarət bir toplu formalaşdırmağı təklif edirdi. Alim təqdim etdiyi nəzəriyyədən sonra “nadir kitab” və “qiymətli kitab” anlayışları paralel şəkildə istifadə edilməyə başladı.

1982-ci ildə “nadir kitab” konsepsiyası “Kitabşünaslıq” ensiklopedik lüğətində öz

əksini tapmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, “nadir kitab”ın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə bağlı zamanla edilən əlavələr tərifin mahiyyətini dəyişməmişdir.

Müasir dövrdə isə hərtərəfli bilik əldə etmənin tələblərinə cavab verən nadir kitab anlayışı uzun müddət saxlanılan və bədii xüsusiyyətlərə malik olan bir abidə, eləcə də kağız sənədinə toxunmağa imkan verən kitabdır.

Müasir dövrümüzdə “nadir kitab” dedikdə XIX-XX əsrin əlyazma və köhnə çap kitabları, eləcə də qiymətli və nadir nəşrlər başa düşülür. Əlavə olaraq, “nadir kitab”lar rəasional istifadəyə görə təyin edilmiş əhəmiyyətli mahiyyətə malik tarixi və mədəni nəşrlərin məcmusudur [3, s. 63].

Rəsmi sənəd qismində 1976-cı il tarixli "Tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması və istifadəsi haqqında" qanununa "nadir kitablar və əlyazmalar" məfhumu haqqında bəhs edilmişdir. Həmin dövrdə kitabşünaslıq elmində və kitabxana-informasiya fəaliyyəti sahəsində “kitab abidəsi” termini də istifadə olunur. Əvvəllər bu termin özündə nadir və qiymətli kitabların bütün kateqoriyalarını əhatə etmək üçün nəzərdə tutulmuş konsepsiya kimi mümkün qədər geniş şəkildə şərh edilmişdir. Ancaq alimlər belə qənaətə gəlmişdir ki, nadir və qiymətli kitablara aid olan obyektlərin tərkibi birmənalı deyil və bu illər ərzində transformasiya olunaraq dəyişilmişdir.

1980-ci illərdə “nadir kitab” anlayışına tərif verən Yatsunok qeyd edir ki, “Təkcə mədəni və tarixi əhəmiyyətli nəşrlər deyil, nəşr növlərinə görə müxtəlif nəşrlər, heç bir elmi və tarixi əhəmiyyəti olmayan adi kitablar belə qiymətli kitab ola bilər. Nəşr olunan işin keyfiyyəti kitabın dəyərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır” [10, s. 53].

Rusiyada “nadir kitab” terminindən ilk dəfə, 2023-cü ildə istifadə edilmişdir. Layihə “QOST 7.87-2003-cü il tarixli kitab abidələri” adlandırılmışdır. Azərbaycanda isə yalnız 2008-ci ildə "nadir kitab" məfhumu haqqında “Kitab abidələri haqqında” adlanan əsasnamədə bu məsələ haqqında bəhs edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında nadir nüsxəli nəşrlərin mühafizəsi, bərpası və istifadəsi istiqamətində əhəmiyyətli dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən “Kitabxana işi haqqında”, 2000-ci ildə “Nəşriyyat işi haqqında” adlanan sərəncamlarında da "nadir kitab" anlayışı haqqında məlumat verilir [3, s. 45].

Bu problem ətrafında aparılan tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan yaradır ki, kitab digər tarixi və mədəni abidələrlə eyni mövqeyə malikdir və bu xüsusiyyət onu başqa mədəni abidələrlə müqayisə etmək prioritetini yaradır. [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

“Nadir kitab” anlayışının nəzəri-metodoloji əsaslarının tarixi mərhələlər üzrə alınmış nəticələr əsasında ümumiləşdirilməsi

“Nadir kitab”ların nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşdırılması zamanı elmi ədəbiyyatda qəbul edilmiş mədəni abidə tərifinə əsaslanmaq zəruridir. Belə ki, “nadir

kitab” mədəni abidə olması artıq sübut edilmiş faktdır. Bundan əlavə, “nadir kitab”lar digər abidələrin mövcudluğu barəsində olan informasiyanı özündə əks etdirən başlıca mənbədir. Bir çox kitabşünaslıq, tarixi, biblioqrafik, kitabxanaşünaslıq sahəsi üzrə aparılmış tədqiqatlarda nadir və qiymətli kitablar mütəmadi olaraq mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Nadir nüsxə və ya nəşrlərə, eləcə də köhnə çap və nadir kitabların kolleksiyalarının kataloqlarına həsr olunmuş çox sayda məqaləyə rast gəlmək mümkündür. Hətta Rusiyanın ən böyük kitabxanaları belə vəsaitlərlə işləmək üçün metodiki göstərişlər çap etmişdir. Ancaq nəzəri cəhətdən, kitab abidələri ilə bağlı problemlər, o cümlədən, terminoloji, hüquqi, biblioqrafik və s. problemlər öz həllini tapmamışdır.

Mədəniyyət abidələri dedikdə tarixi və mədəni dəyəri olan və ölkənin mədəni irsinin bir hissəsini təşkil edən abidələr nəzərdə tutulur. “Nadir kitab” məfhumunun dəyəri isə kitabın iki əsas komponentinin xüsusiyyətləri ilə təyin edilir - işin özü və maddi daşıyıcısı.

“Nadir kitab” məfhumunun orijinallığının müəyyən edilməsi işi çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Belə ki, hansısa kitab məzmun dəyərində əsasən ədəbiyyatın görkəmli abidəsi hesab olunma bildiyi halda, maddi daşıyıcısı və ya tərtibat xüsusiyyətləri baxımından kitab abidələrinin şah əsəri hesab edilə bilər. “Nadir kitab” məfhumu elmi, ədəbi, tarixi və ya başqa mənada dəyərli mətnlərin, yəni kitab mədəniyyətinin qiymətli nümunələrindən ibarət olan mətnlər hesab edilir. Mənəvi və maddi mədəniyyət abidələri sırasına klassik əsərlər, tarixi dövrlərə aid olan əsərləri tam əks etdirən kitablar, yazı üsulundan asılı olmayaraq görkəmli sənətkarların hazırladığı sənət abidələri, müxtəlif çap üsulları ilə tərtib edilmiş ilk nümunələr, qeyri-adi formatlı kitablar, müxtəlif maddi daşıyıcılarda hazırlanmış kitablar daxil edilir. “Nadir kitab”lar görkəmli bir şəxsin imzasıyla, maraqlı girişlərlə, unikal dizaynı ilə, əlavələriylə və s. seçilə bilər. Eləcə də senzura tətbiq edilmiş kitablar, müxtəlif səbəblərə görə əsas tirajı məhv edilmiş əsərlər, müxtəlif kitab kolleksiyaları müəyyən bir dövrün mədəni abidəsi kimi qəbul edilə bilər. “Nadir kitab”lar bir sıra digər tarixi və mədəni abidələrlə, o cümlədən, arxeoloji, qrafika, musiqi, memarlıq, elmi və ədəbi abidələrlə eyni statusa malikdir. Beləliklə də, ənənəvi olaraq tədqiqat obyektinə çevrilmiş abidələr sırasına digər sənədli abidələr kimi, “nadir kitab”ları da əlavə etmək vacib şərtidir.

“Nadir kitab”ların öyrənilməsi sahəsində bir sıra diqqət yetirilməli məsələlər mövcuddur. Bu məqamlardan birincisi, bir kitabın “nadir kitab” olub-olmadığını, yəni dövrünün tarixi və ya mədəni abidəsi olması faktını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bildiyiniz kimi, kitab hər bir ölkənin mədəniyyətinin kompleks komponenti hesab edilir. Kitab elə bir abidədir ki, onun məzmununu maddi tərtibatından ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məzmunu ilə tarixin gedişatına təsir göstərə bilən, lakin görünüşü olduqca sadə ola bilən kitablar da mövcuddur. Digər tərəfdən, parlaq cildli illüstrasiyalı

nəşri ilə diqqəti cəlb edən lakin qeyri-adi nadir və görkəmli bir sənət əsəri olmayan kitab əlbəttə ki, şah əsər hesab edilməz. Məhz bu səbəbdən də bəzən kitabxanaçılar əllərindəki dəyərin mahiyyətini bilmədən kitaba lazımi diqqəti ayırmırlar.

Kitab nadir, lakin qiymətli kateqoriyaya daxil edilməyə bilər. Kitabı dəyərləndirərkən fərqli meyarlarını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, kitab abidəsinin dəyəri məzmunu, maddi daşıyıcının keyfiyyəti, dövriyyəsi və nüsxələrin sayı ilə ölçülür.

“Nadir kitab”lar tarixi və ədəbi-mədəni dəyərlərinə görə ümumi bibliografiyaşünaslıqda bu kateqoriyalara bölünür: Dünya əhəmiyyətli yəni ümumbəşəri kitablar, Milli əhəmiyyətli kitablar, Yerli əhəmiyyətli kitablar [1, s. 12].

Dünya miqyasında əhəmiyyət daşıyan kitab abidələri dedikdə insan cəmiyyətinin formalaşması və tərəqqisi istiqamətində hərtərəfli önəm daşıyan abidələr nəzərdə tutulur;

Ölkə miqyasında əhəmiyyət daşıyan kitab abidələri aid olduğu ölkə, həmin ölkədə yaşayan xalqın tarixi kökləri və mədəni irsinin öyrənilməsi baxımından önəmli dəyərə malik olan abidələr hesab edilirlər;

Yerli əhəmiyyətə malik kitab abidələri isə müxtəlif etnik qrup tərkibinə daxil olan millətlərin birlikdə məskunlaşdığı ərazilər baxımından dəyəri olan mədəni irsi özündə ehtiva edir.

“Nadir kitab”lar şübhəsiz ki, sənət nümunəsidir. Kitab poliqrafik baxımdan şah əsər hesab olursa da, kitab abidələri kitab mədəniyyətinin epoxasını yaradır. Beləliklə də, abidənin dəyəri onun görünüşü ilə ölçülmür. Ənənəvi olaraq, bibliofillər və daha sonra kitabxanaçılar kitabın nadir olub-olmadığını, yəni bu nəşrin dövriyyədə neçə nüsxədə mövcud olduğunu nəzərə alırlar.

“Nadir kitab”lar kitab mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi, xalqın milli-mədəni irs nümunələridir. “Nadir kitab”ların cəmiyyətin, şəxsiyyətin, elmin, mədəniyyətin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Beləliklə, “nadir kitab”ları kitab mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi başlıca xarakteristikasını aşağıdakı kimi ümumiləşdirməyi məqsədəuyğun hesab etmək olar:

- “Nadir kitab”lar tarixi inkişaf istiqaməti və mədəni əhəmiyyətinə görə kitab növləri və tipləri içərisində orijinal əhəmiyyətə malikdir;

- “Nadir kitab”lar xalqın milli-mədəni irsinin əhəmiyyətli obyektini kimi yüksək ideoloji mahiyyətə malikdir;

- “Nadir kitab”lar öz mədəniyyət göstəricilərinə görə ümummilliyət mədəni irs siyahısında unikal mövqeyə malikdirlər;

- “Nadir kitab”lar elmin inkişafına, ədəbi-bədii irsin inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır;

- “Nadir kitab”lar ümumbəşəri ideyaların, nəzəriyyələrin nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdir;

- “Nadir kitab”lar konkret tarixi dövrün kitab mədəniyyətinin inkişafı barəsində ətraflı informasiya daşıyan unikal mənbələrdir;

- “Nadir kitab”lar xalqın mədəni inkişafının başlıca təmayülləri haqqında düzgün informasiya verən unikal mənbə hesab olunurlar;

- “Nadir kitab”lar müəyyən normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənirlər;

Göründüyü kimi kitab mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi nadir və qiymətli nəşrlər öz kompleks mahiyyəti etibarilə həm də xalqın ümumilli mədəniyyətinin, elminin, ideoloji fəlsəfəsinin ayrılmaz hissəsidir. Bu nəşrlərin ümumi tarixi-milli və kulturoloji dəyəri əvəzsizdir.

“Nadir kitab”ların toplanılmasında, etibarlı mühafizəsində kitabxanalar əvəzolunmaz rol oynayır. Kitabxanalar mahiyyəti etibarilə kitab mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə inkişaf edir, ümumilikdə mədəniyyətin, elmin, təhsilin, tərbiyənin, ümumi intellektual potensialın inkişafına xidmət edir. Müasir dövrdə kitabxanalarda “nadir kitab” fondları yaradılıb, mühafizə edilir [5, s. 20].

Nəticə

“Nadir kitab” anlayışının tarixi aspektdən araşdırılması prosesində belə bir nəzəri qanunauyğunluq meydana çıxır ki, nadir nəşrlərin elmi-metodoloji əsasları dedikdə, fəlsəfə, məntiq elmi, ictimai və humanitar elmlərin bir sıra metodoloji müddəalarına söykənən fikirlər nəzərdə tutulur. Həqiqətən də, kitab abidələrinin nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşması elmi ədəbiyyatda qəbul edilmiş mədəni abidə tərifinə əsaslanmalıdır, çünki şübhə yeri yoxdur ki, kitab abidəsi mədəni abidədir. Bundan əlavə, kitab abidələri digər abidələrin mövcudluğu haqqında informasiyanı əks etdirir. Kitab abidələri elmi, ədəbi, tarixi və ya digər mənada dəyərli mətnlərin, yəni kitab mədəniyyətinin qiymətli nümunələrindən ibarət olan mətnlərdir. Eyni zamanda da ümumi və xüsusi kitabxanaşünaslığın qanun və prinsipləri, kitabxanaçılıq işinin başlıca praktiki müddəaları, eləcə də kitabşünaslığın qanun və prinsipləri də elmi-metodoloji əsasları formalaşdıran amillərdir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı*. (2008). Bakı: Kitabxanaşünaslıq və bibliografya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal. №2, 7-30 s.
2. Жаворонкова Е.Ю. (1995). *Редкая, ценная или книжный памятник: (проблемы терминологии)*. Книга *The book: исследования и материалы*. Сб.70. - Москва: Терра-Терра. с. 82-98
3. Яцунок Е. И. (2000) *Всероссийский научно-практический семинар Проблемы*

создания единого фонда книжных памятников. России. Москва: Вестн. БАЕ, № 3, -с. 63-64

4. Яцунок Е. (2001). И.Книжные памятники Российской Федерации: аспекты реализации подпрограммы. Библиотекосведение. Москва: № 5, с. 12-17

5. Яцунок Е. И. (2001). Концептуальные подходы к созданию Общероссийского свода книжных памятников. Библиотекосведение, Москва: № 4, с.126-127

6. Яцунок Е. И. (2001) На повестке дня. Свод книжных памятников. Вестник БАЕ, Москва: № 4, с. 49-54

7. Яцунок Е. И. (1993) Новые поступления в Фонд книжных памятников Российской государственной библиотеки. Москва: Книжное дело, № 2, с. 69-71

8. Яцунок Е. И. (1992) Проблемы создания единого фонда книжных памятников страны. Москва: Книга, Исследования и материалы, Сб. -64, с. 37-42

9. Яцунок Е. И. (2000) Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников. Девятая междунаро. науч. конф. по проблемам книговедения. -Москва: с. 242-244

10. Яцунок Е. И. (2000). Сохраним книжные памятники. Москва: Вестник БАЕ. № 1, с. 53-59

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF “RARE BOOK” FROM THE HISTORICAL ASPECT

Elchin Gulaliyev

State Border Service of the Azerbaijan Republic, Baku, Azerbaijan

Before making generalizations, it is necessary to analyze in detail the concept of a "rare book", to explore, explain and analyze its theoretical and methodological foundations from a historical point of view. For the first time in the XVIII century, the term "rare book" was announced publicly. According to some researchers of the XIX century, the rarity of the book is characterized by its limited edition. In our modern times, the term "rare book" means handwritten and early printed books of the 19th-20th centuries, as well as valuable and rare publications. "Rare books" are divided into the following categories in general bibliography according to their historical and literary-cultural values: Books of world importance, i.e. universal books, Books of national importance, Books of local importance. In the process of examining the concept of "rare book" from the historical aspect, such a theoretical regularity emerges that the scientific-methodological foundations of rare publications mean ideas based on a number of methodological provisions of philosophy, logical science, social and humanitarian sciences.

Key words: Rare book fund, theoretical and methodological foundations, historical aspect, valuable book, rare edition, monument of history and culture

АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ “РЕДКАЯ КНИГА” С ИСТОРИЧЕСКОГО АСПЕКТА

Эльчин Гюлалыев

Государственная Пограничная Служба Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджан

Прежде чем делать обобщения, необходимо детально разобрать понятие “редкая книга”, исследовать, объяснить и проанализировать его теоретико-методологические основания с исторической точки зрения. Впервые в XVIII веке термин “редкая книга” был озвучен публично. По мнению некоторых исследователей XIX века, редкость книги характеризуется ее ограниченным тиражом. В наше современное время под термином «редкая книга» понимают рукописные и старопечатные книги XIX-XX веков, а также ценные и редкие издания. “Редкие книги” подразделяются в общей библиографии на следующие категории в соответствии с их исторической и литературно-культурной ценностью: Книги мирового значения, т.е. универсальные книги, Книги общегосударственного значения, Книги местного значения. В процессе рассмотрения понятия “редкая книга” в историческом аспекте выявляется такая теоретическая закономерность, что под научно-методологическими основаниями редких изданий понимаются идеи, основанные на ряде методологических положений философии, логических наук, социальных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: Редкий книжный фонд, теоретико-методологические основы, исторический аспект, ценная книга, редкое издание, памятник истории и культуры

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RUSİYA FEDERASİYASI İLƏ XARİCİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN APARICI ROLU

Eldar Məmmədov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: eldarmammadovasad@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.21

Xülasə. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq SSRİ-də, eləcə də dünyada baş vermiş siyasi dəyişikliklər sosializm sisteminin dağılması ilə nəticələnmişdir. 70 il bu nəhəng imperiyanın tərkibində yaşayan Azərbaycan Respublikası beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə, dövlətçilik təməlinin möhkəmləndirilməsinə ciddi fikir verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dövründə Azərbaycanın digər respublikalarla münasibətləri müzakirə obyektı olmamışdır, çünki bu qurumun tərkibində müttəfiq respublikalarla münasibətlər mövcud idi. Lakin SSRİ-nin dağılması ilə növbəti dəfə müstəqilliyə qovuşan Azərbaycan Respublikası qonşu dövlətlərlə, ilk növbədə Rusiya Federasiyası ilə yeni münasibətlərin qurulmasına əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan dünyanın nəhəng dövləti olan Rusiya Federasiyası ilə bütün sahələrdə əlaqələrini gücləndirən Azərbaycan Respublikası özünə etibarlı tərəfdaş tapmış olardı.

Açar sözlər: Siyasi münasibətlərdə siyasi inkişaf, siyasi proseslər, neft müqaviləsinin imzalanması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

Giriş

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-də gedən ictimai-siyasi proseslər, eləcə də regional və beynəlxalq münasibətlərin təsiri altında cərəyan edən hadisələr tezliklə bu imperiyanın çökməsini sürətləndirdi. Nəhəng imperiyanın qorunub saxlanılmasına olan cəhdlər isə bir nəticə vermədi. SSRİ dağıldıqdan və 1991-ci ildə Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra xarici siyasətdə qonşu dövlətlərlə münasibətlərə üstünlük əsas kurs kimi qarşıda dayanmışdı. Bu da sözsüz ki, yenidən müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycanın müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, suveren dövlət hüquqlarının qorunması və beynəlxalq təminat demək idi. İlk növbədə SSRİ-nin varisi sayılan qonşu Rusiya ilə siyasi, iqtisadi münasibətlərin qurulmasına daha çox diqqət yetirilirdi. Digər tərəfdən bu illərdə hələ də Rusiya Federasiyası Cənubi Qafqaza özünün təsiri altında olan zona kimi baxırdı. 1990-cı illərin ilk vaxtlarında hətta Rusiya bölgədə strateji tərəfdaş kimi Ermənistanı istinad edirdi. 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət prinsipləri tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirilməyə başlayarkən hər iki ölkənin siyasi münasibətlərinin geniş müzakirələr dövrü başlanmışdır.

Heydər Əliyevin dövründə Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında münasibətlərin qurulması

Respublikamızın yaxın və uzaq ölkələrin hamısı ilə tamhüquqlu əməkdaşlıq, hərbi bloklarda iştirak etməmək, başqa ölkələrin daxili işlərinə qarşımamaq, milli müstəqilliyin

toxunulmamazlığı kimi prinsiplərə sadıqlığı və qədəm qoyması Heydər Əliyevin rəhbərliyə gəlməsinin ilk vaxtlarından rəsmi siyasətə keçmişdir[1,s. 229]. Bundan sonra daimi və böyük qonşumuz olan Rusiya Federasiyası ilə münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etməyə başladı. Lakin müstəqil ölkələr arasında münasibətlərin qurulmasına ciddi zərbə vuran amil kimi 1994-1996-cı illərdə bir milyard dollar dəyərində Ermənistanla silah satılması münasibətlərin səmimiyyətini şübhə altına alırdı. Bu fakt ayrı-ayrı sahələrdə əslində ölkələr arasında ziddiyyətlərin çoxalmasında, ardıcıl olaraq torpaqların erməni təcavüzkarları tərəfindən tutulmasına şərait yaratmış, hətta dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə də zərbə vurmuşdur. Hər iki ölkənin siyasi münasibətlər tarixində inkişafa maneə kimi ilk dəfə Rusiya Federasiyası Xəzər dənizinin Azərbaycan hövzəsində neft çıxarma işlərinin aparılmasında xarici firmaların inkişafına qarşı 1994-cü ilin əvvəllərində açıq çıxış etdi. 1994-cü ilin aprelin 27-də Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyi Böyük Britaniyaya öz münasibətini nota vasitəsi ilə bildirərək qeyd etmişdir ki, Böyük Britaniyanın müvafiq firmaları ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti arasında bağlanan müqavilələr Rusiya Federasiyasının razılığı olmadan heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Rusiya Federasiyası təkə müstəqil Azərbaycana deyil, hətta BMT-nin TŞ-nin üzvü olan Böyük britaniyanı açıq şantaj etdi. Həmin sənədi hazırlayanlar hər iki ölkənin münasibətlərində soyuqluq yaratmaqla yanaşı, həm də unutmşudular ki, artıq SSRİ adlanan super dövlət daha yoxdur. Proses davam edərək hər iki ölkənin münasibətlərində 1994-cü ilin ortalarında da mənfi hallara gətirib çıxarmışdı. Belə ki, 1994-cü il iyun ayının 21-də Rusiya Federasiyası Azərbaycana qarşı açıq-aşkar hədə gələrək “Xəzər dənizində Rusiya Federasiyasının marağının təmin edilməsi haqqında” məxfi sənəd imzaladı. Bu sənəddə bütün Rusiya təşkilatları və idarələrinə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi blokadaya alınması barədə tapşırıq verilmişdir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu diplomatik hərəkətin heç bir nəticə verməməsinə görə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi 12 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycana xüsusi nota göndərmişdir [2, s. 124]. Notada deyilirdi: “Xəzərə dair birtərəfli hərəkətlər qeyri-qanunidir və Rusiya Federasiyası tərəfindən tanınmayacaq.” Göründüyü kimi, dünya birliyi, o cümlədən Rusiya Federasiyası tərəfindən tanınan, BMT-nin üzvü və beynəlxalq hüquq subyekti olan Azərbaycan Respublikası digər xarici dövlətin razılığı olmadan Xəzər dənizinin milli sektorundakı sərvətlərdən guya istədiyi kimi istifadə edə bilməz. Bundan başqa, həmin notada şərtlərə əməl edilmədikdə Rusiya Federasiyası Azərbaycan Respublikasına açıq-aşkar hədə-qorxu gəlirdi. Belə ki, notanın sonunda qeyd edildiyi kimi “pozulmuş hüquq qaydalarının bərpası üçün münasib tədbirlərin həyata keçirilməsi hüququnu Rusiya Federasiyası öz üzərinə götürür” kimi xüsusi əlavə qeyd olunurdu. Müstəqilliyin ilk vaxtlarında Azərbaycan Respublikasına qarşı belə əsassız iddialar hər iki ölkənin siyasi münasibətlərində mənfi hal kimi qeyd olunmalıdır[3,s. 35].Azərbaycanın kifayət qədər maddi-mənəvi potensialının olduğu halda, həmin dövrdə hakimiyyətdə olanlar düzgün strategiya qurmamış, bu potensialdan dövlətin siyasi inkişafının təmin olunmasına əsaslanan siyasi kurs həyata keçirə bilməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki,

bu prosesdən bir sıra xarici dövlətlər, o cümlədən qonşu Rusiyanın bəzi qüvvələri öz maraqları üçün istifadə etmişlər. Məlumdur ki, tarixən Rusiya-Azərbaycan əlaqələri sosial-mədəni müstəvidə məhsuldar olsa da, siyasi kontekstdə bu münasibətlər heç də sadə olmamışdır. Yəni iki yüz ilə yaxın Azərbaycan Rusiyanın tərkibində olmuş, bu ölkə vasitəsilə yeni dövrdə müəyyən xarici siyasət orbitinə çıxmışdır. Azərbaycanın ağır durumunu şərh edərək Heydər Əliyev hələ 1993-cü il iyunun 15-də Milli Məclisin iclasında demişdir: “Rusiya ilə Azərbaycan arasında müstəqil prinsiplər əsasında münasibətlər bundan sonra daha da yaxşı, daha da geniş və səmərəli olmalıdır” [4, s. 3]. Bu baxımdan Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək inkişafını, onun milli maraqlarını nəzərə alaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmağı da vacib saymışdır. Doğrudur, o dövrdə “MDB-yə daxil olmaq bizi Türkmənçay müqaviləsinə sürükləyə bilər” deyən naşı siyasətçilər Rusiya ilə əlaqələrin yaradılması əleyhinə çıxırdılar. Keçmiş sovetlər ittifaqının siyasi elitasında nüfuzlu mövqə tutmuş Heydər Əliyev bu mülahizələri ciddi qəbul etməyərək bildirmişdir ki, Azərbaycanda kommunist ideologiyası, kommunist rejimi bir daha bərpa olmayacaqdır. Xalq ümummili liderin dövlətçilik müdrikliyinə inanır və onun bu siyasi uzaqgörənliyini dəstəkləyirdi. İnanırdı ki, Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan MDB-nin müstəqil siyasət yeridən bərabər hüquqlu üzvü olmaqla yanaşı, “özünün əbədi seçdiyi demokratik yolla gedəcək, beynəlxalq demokratiya normalarına riayət edəcəkdir, başqa bir dövlətin tabeliyinə düşməyəcək, öz müstəqilliyini daim qoruyacaqdır.” O dövrün reallıqlarını düzgün qiymətləndirən, milli inkişaf perspektivlərini dərinlən ölçüb-biçən ümummilliyə lider hesab edirdi ki, qonşu dövlətlərlə itirilmiş əlaqələrin bərpa olunmasına çalışmaq lazımdır. O, 1993-cü ilin avqustunda “Nezavisimaya qazeta” ya verdiyi müsahibəsində bildirdi: “Mən dövlət məsuliyyəti daşıyan bir şəxs kimi deyirəm: “biz köhnə anlaşılmazlıqları xatırlayıb üzə vurmaqdansa, mehriban qonşuluq münasibətləri üçün imkanlar axtarmalıyıq”[5,s.3]. Göründüyü kimi, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Rusiya ilə əlaqələrdən bəhrələnmək Azərbaycanın xarici siyasət kursunda müstəqil bir istiqamət kimi həyata keçirilməyə başlanmışdı. Digər tərəfdən, ümummilliyə lider xalqı inandıra bilmişdi ki, digər dövlətlər kimi müstəqil Azərbaycan dövlətinin də xalqın milli mənafehləri üzərində qurulmuş xarici siyasəti var və o, bu xətti dönmədən həyata keçirəcəkdir.

1993-cü ilədək Azərbaycanda siyasi proseslər ardıcıl aparılmamış, müxtəlif qrupların hakimiyyət uğrunda mübarizədə şəxsi iddiaları ümummilliyə faciələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1993-cü ilin yayında Azərbaycanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi onun xarici siyasət fəaliyyətinin də yeniləşməsinə şərait yaratdı. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi ayrı-ayrı sahələrdə yeni inkişaf etmiş istiqamətlərinin qurulmasına 1993-cü ildən sonra Prezident Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlanmışdır. Ötən 10 ildən artıq dövrdə problemlərin həllində digər dövlətlər kimi Rusiya Federasiyası ilə əlaqələrin qısa müddətdə yüksək səviyyəyə çatmasında ardıcıl və düşünülmüş siyasətin həyata keçirilməsi çox əhəmiyyətli olmuşdur [6, s. 101]. Qeyd etməliyik ki,

Azərbaycan SSRİ-dən heç də problemsiz ayrılmamış, əksinə böyük çətinliklər qarşısında ağır ictimai siyasi durumda öz müstəqilliyini əldə etmişdir. Müstəqillik əldə etmiş gənc respublikaların hər biri bir yolla bu və ya digər iqtisadi-siyasi, sosial geosiyasi amillərə söykənərək öz milli dövlətlərini yaratmağa, daxili və xarici siyasətlərini formalaşdırmağa, beynəlxalq münasibətlər sisteminə müstəqil şəkildə daxil olmağa başladılar. Bu mənada Azərbaycanın Rusiya ilə siyasi münasibətləri dövrün tələbinə əsasən zəruri amil kimi meydana çıxmışdır. Əgər bu münasibətlər Azərbaycanın və Rusiyanın tarixi qonşuluq prinsiplərinin bir növ davamı idisə, digər tərəfdən isə yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan dövlətinin milli dövlətçilik strategiyasının özünün malik olduğu daxili, iqtisadi, siyasi-mənəvi potensialının səfərbər edilməsi, yerləşdiyi geosiyasi və geocoğrafi məkanın verdiyi imkanlardan səmərəli yararlanmaq və xarici aləmdə özünə yeni-yeni tərəfdaşlar tapmaq, qlobal müştərək layihələr həyata keçirmək istiqamətində addımlar atmağa söykənirdi [7, s. 5]. Əlbəttə bütün bu strategiyayı həyata keçirmək, mövcud potensialı ölkənin siyasi inkişafına yönəltmək daxili və xarici siyasətdə xüsusi fəallıq tələb edirdi. Bu baxımdan dünyanın nüfuzlu ölkələri və onların neft şirkətləri ilə milli maraqlara cavab verən xüsusi bir layihənin hazırlanması və imzalanması, Azərbaycanın siyasi əlaqələrinin və perspektiv siyasi inkişafının gələcəkdə təmin edilməsinə yönəlik planların düzgün və uzunmüddətli qurulması, Xəzər kimi tarixən qonşu dövlətlərin geosiyasi maraqları çərçivəsində olan hövzənin hüquqi-siyasi statusunun tanıtılması, bu əsasda SSRİ-nin varisi kimi Rusiya Federasiyası ilə mühüm əhəmiyyətli danışıqlar aparmaq, siyasi sənədlər, qərarlar hazırlayıb qəbul etmək və bərabərhüquqlu əməkdaşlığın detallarını hazırlamaq dövrün əsas problemlərindən idi. Azərbaycan Respublikasının xarici və daxili siyasət fəaliyyətində Rusiya ilə bu layihələrin əməli fəaliyyətində öz əksini tapması müstəqillik əldə etdiyi andan ən önəmli və həyati əhəmiyyət kəsb edən bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. 1994-cü ilin sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” adı ilə tarixə düşmüş neft müqaviləsinin imzalanmasında şimal qonşumuzun müqaviləyə cəlb edilməsi bu dövlətlə gələcəkdə qurulacaq siyasi münasibələrin formatına və inkişafına təkan vermişdir [8, s. 72]. Bu müqavilə bir tərəfdən iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdısa, digər tərəfdən siyasi əhəmiyyətə malik idi. Doğrudur, tədqiqat əsərləri göstərir ki, Rusiyanın Qafqazdakı siyasi maraqları daimi bu bölgə ilə münasibətlərin saflaşmasına, eləcə də böyük və əhəmiyyətli layihələrin reallaşmasına ciddi zərbə vuran amillərdən olmuşdur. 1993-cü ilədək olan vaxt ərzində Rusiyanın bölgəyə laqeyd münasibəti və neft strategiyasında kənar mövqedə dayanması [9, s. 6] münasibətlərin inkişafına maneə törədirdi. Dünyada enerji daşıyıcıları ilə sıx əməkdaşlıqda, neft kəmərlərinin işə salınmasında, Azərbaycanın taleyüklü ərazi bütövlüyünün ədalətli və hüquq normaları çərçivəsində həllində Rusiyanın ikili mövqeyi bir dah onun milli maraqlarının bölgədə inkişafına zərbəsini sübut etmişdir. Lakin Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan diplomatiyasının məqsədyönlü fəaliyyəti digər dövlətlər kimi Rusiya ilə də siyasi münasibətlərin geniş inkişafa malik olması strategiyasını həyata keçirməyə çalışmışdır. Bu müddət ərzində Rusiyanın Azərbaycana qarşı olan münasibətində

əsaslı dəyişikliklərin hətta getdikcə artması da müşahidə olunmuş, dövlətlərarası əməkdaşlığın dinamik inkişafında müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir [10, s. 4]. Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin Rusiya ilə 1993-cü ildən başlayaraq həyata keçirdiyi münasibətlər sisteminin məzmununu aşağıdakı amillər kimi təhlil etməyə əsas verir ki, xarici siyasətdə rəhbər tutulan əsas vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun təhlükəsizliyini regional təhlükəsizlik sistemi ilə sıx bağlamaq; bu məqsədlə Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlər qurmaq;

Müvafiq regional təşkilatlara üzv olmaq, sivil birgəyaşayış qaydaları ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qatılmaq, Rusiya da daxil olmaqla region dövlətləri içərisində aparıcı yer tutmaq, regional münasibətlərin qurulmasında layiqincə təmsil olunmaq;

Rusiya və onun tərkibində yaşayan xalqlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və əməkdaşlıq etmək, bu əlaqələrin respublikanın iqtisadiyyatını, elmini və mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün istifadə etmək;

Hər iki ölkənin qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında, eləcə də bir-birinin milli mənafələrinə uyğun gələn, üst-üstə düşən prinsiplər əsasında tərəfdaşlıq etmək, müstəqil münasibətlər yaratmaq;

Bir-birinin daxili işlərinə müdaxilə edilmədən dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi üçün tam dinc regional şərait yaratmaq;

Hər iki dövlətin mehriban qonşuluq münasibətlərini yaratmaq, gərginliyin artmasına imkan verməmək;

Respublikamızın bütün regional qurumlarda, iqtisadi, elmi-mədəni, humanitar və s. təşkilatlarda fəal iştirakına nail olmaq. Regionun böyük dövləti kimi Rusiyanın potensial imkanlarından sülhün və əmin-amanlığın bərpası üçün istifadə etmək;

Hər iki ölkənin münasibətlərinə xələl gətirə biləcək mənfi halların qarşısını almaq üçün xalqların qarşılıqlı yaxınlaşma prosesinə nail olmaq.

Nəticə

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin Rusiya ilə siyasi münasibətlərinin formalaşması həm də Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesi ilə müşayiət olduğundan ilk vaxtlarda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdır. SSRİ-nin və keçmiş sosialist birgəyaşayış tərzindən qurtarmaq, müstəqil siyasət kursu formalaşdırmaq, onun əsas istiqamətlərini müəyyən edərək dünya arenasına çıxmaq gənc və təcrübəsiz dövlət üçün heç də asan başa gəlməmişdir. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun həlli istiqamətində atılan çətinləşdirici görüşlər müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan siyasi həyatına da təsirsiz ötüşmürdü. Lakin ümummili liderin titanik və yorulmaz siyasi kursu Rusiya-Azərbaycan siyasi münasibətlərini nəinki formalaşdırdı, hətta onu normal məcraya yönəltdi. Əsas ümummillik lider tərəfindən qoyulmuş bu siyasi kurs prezident İlham Əliyev tərəfindən

əsas kimi qəbul olunmaqla daim diqqət mərkəzində saxlanmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev E. (1999). *Azərbaycan beynəlxalq aləmdə*. Bakı: Qanun, 247 s.
2. Abdullayev E. (2004). *Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində*. Bakı: Təhsil, 216 s.
3. Abdullayev E. (1996). *Azərbaycan beynəlxalq aləmdə*. Bakı, 396 s.
4. Abdullayev K. (2002). *Biz rus dilini heç vaxt itirməməliyik*. Xalq qəzeti, 21 sentyabr
5. Abbasoğlu O. (2001). *Qeyri-rəsmi zirvə görüşündən doğan təəssüratlar*. Respublika qəzeti. 7 avqust, № 114
6. Abbasov H. (2002). *Beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə dövrün tələbidir*. Dirçəliş-XXI əsr,
7. Azərbaycan Rusiya ilə münasibətlərə üstünlük verir. Azərbaycan qəzeti, 24 aprel, 1993
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Moskvaya uçarkən təyyarədə "Delovoy mir" qəzetinin müxbirinə müsahibəsi. 8 sentyabr 1994-cü il. Деловой мир, 20 sentyabr 1994
9. *Azərbaycanda Rusiya mədəniyyəti günləri*. Azərbaycan qəzeti, 1 aprel, 1997
10. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycanda Rusiya Federasiyası Mədəniyyət Günlərinin təntənəli açılışı mərasimindən sonra onun iştirakçıları ilə görüşdə təbrik sözləri. Azərbaycan qəzeti, 2 aprel, 1997

THE LEADING ROLE OF HAYDER ALIYEV IN FOREIGN RELATIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH THE RUSSIAN FEDERATION

Eldar Mammadov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

As it is known, the political changes that took place in the USSR, as well as in the world, starting from the late 80s of the 20th century, resulted in the collapse of the socialist system. Living within this huge empire for 70 years, the Republic of Azerbaijan paid serious attention to the development of relations as a subject of international relations, strengthening the foundation of statehood. It should be noted that during the USSR, Azerbaijan's relations with other republics were not the subject of discussion, because relations with the allied republics existed within this institution. However, after the collapse of the USSR, the Republic of Azerbaijan, which regained its independence, attached importance to the establishment of new relations with the neighboring states, first of all, with the Russian Federation. From this point of view, the Republic of Azerbaijan, which strengthens its relations with the Russian Federation, which is a huge country in the world, would have found a reliable partner.

Key words: Political development in political relations, political processes, signing of the oil contract, Nagorno-Karabakh conflict

РУКОВОДЯЩАЯ РОЛЬ ГАЙДАРА АЛИЕВА ВО ВНЕШНИХ СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ

Эльдар Мамедов

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Как известно, политические изменения, происходившие в СССР, как и в мире, начиная с конца 80-х годов XX века, привели к краху социалистической системы. Проживая в течение 70 лет в рамках этой огромной империи, Азербайджанская Республика уделяла серьезное внимание развитию отношений как субъекта международных отношений, укреплению основ государственности. Следует отметить, что во времена СССР отношения Азербайджана с другими республиками не были предметом обсуждения, поскольку отношения с союзными республиками существовали в рамках этого института. Однако после распада СССР Азербайджанская Республика, восстановившая свою независимость, придавала большое значение установлению новых отношений с соседними государствами, прежде всего с Российской Федерацией. С этой точки зрения Азербайджанская Республика, укрепляющая отношения с Российской Федерацией, которая является огромной страной в мире, нашла бы надежного партнера.

Ключевые слова: Политическое развитие, политические отношения, политические процессы, подписание нефтяного контракта, нагорно-карабахский конфликт

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN “HEYDƏRBABAYA SALAM” POEMASINDA TƏBİƏT GÖZƏLLİKLƏRİNİN TƏSVİRİ VƏ TƏRƏNNÜMÜ

Esmira İsmayılova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: esmira.ans@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.28

Xülasə: Məqalədə XX əsr Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, tanınmış söz ustası Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında doğma yurdun gözəlliklərini real, canlı boyalarla necə təsvir və tərənnüm etməsi şairin yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri kimi təhlil edilir, poema bu rəkursdan araşdırılır. Araşdırma zamanı şairin “Heydərbabaya salam” poeması ilə yanaşı, müasirlərinin, Şəhriyarşünas alimlərin əsərlərinə də məqalədə istinad edilmiş, müqayisə və paralellər aparılmış, həmçinin, alınan nəticələr müasir dövrlə əlaqələndirilmişdir. “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Heydərbabaya salam” poemasında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü” məqaləsində şairin doğma yurdun gözəlliklərinə, təbiətinə olan sevgisinin digər müasirlərinin əsərlərinə göstərdiyi təsirə də tədqiqat işində yer ayrılmışdır.

“Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü” mövzusunun tədqiqində əsas məqsəd M.Şəhriyarın anadilli irsinin bu günümüz üçün də aktuallığını saxladığını bir daha diqqətə çatdırmaq, əbədiyaşarlılığının sirlərini müasir kontekstdən təhlil və izah etməklə hazırkı günümüzdəki bədii-təbiiyətvi əhəmiyyətini əsaslandırmaq, oxucunu bu dəyərli irsdən zaman-zaman faydalanmağa istiqamətləndirmək olmuşdur.

M.Şəhriyar vətəninə qəlbən, ruhən bağlı olan şair kimi dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: Şəhriyar, “Heydərbabaya salam”, təbiət, gözəllik, təsvir, tərənnüm

Giriş

Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) XX əsrin Azərbaycana və dünyaya bəxş etdiyi nadir söz ustalarından biridir. Şairin bədii irsi bütün zamanlar üçün ona görə aktualdır ki, milli dəyərlərə söykənir, milli maraqları əks etdirir, ən əsası, sadə və səmimi dildə yazıldığına, milli koloritli olduğuna görə oxucu üçün cəlbedicidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli, parlaq siması sayılan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar özünün yüksək poetik bacarığı, zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı ilə dünyanın ən qüdrətli yazarları, sənətkarları ilə bir sırada dayanmağa haqq edən mütəffəkir, vətənpərvərliyi ilə bədii yaradıcılığı üst-üstə düşən əsl söz sərrafıdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev müsahibələrin birində M.Şəhriyarı ən çox sevdiyi şair adlandıraraq poetik yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: “Şəhriyar hər şeydən öncə son dərəcə qüdrətli bir şair və şəxsiyyətdir. Şəhriyar ədəbi irsinin bədii və fəlsəfi siqləti onun bəşəri konsepsiyasındadır. Qüdrətli şairin əsərləri bizi bu gün də yazıb-yaratmağa, gələcəyə nikbin gözlə baxmağa, bir sözlə, birləşməyə səsləyir” [3, s. 3 57-358].

Qeyd edək ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığı mövzu cəhətdən olduqca zəngin və rəngarəngdir. Vətənpərvər şair hansı mövzuda yazırsa yazsın, fərqi yoxdur, bütün

əsərlərində doğma yurdun gözəlliklərinin təsvir və tərənnümünü ön planda saxlamış, bu amilə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu dəfəki araşdırmamızda ustad sənətkarın anadilli yaradıcılığını məhz bu rükürsdən təhlilə cəlb etmiş, şairin “Heydərbabaya salam” poeması əsasında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümünü araşdırmışıq.

Tədqiqat işi

Sosial şəbəkələrin müəliəni üstələdiyi, qlobal problemlərin üst-üstə qalandığı hazırkı dövrdə klassik yazarların əsərlərinin təbliğinə, tədqiqinə ehtiyac varmı? Bu günkü nəsillər üçün M.Şəhriyar yaradıcılığı, bu yaradıcılığın ayrı-ayrı istiqamətləri nə dərəcədə vacib, aktualdır? Klassik irs ədəbiyyatın modernləşdiyi hazırkı dövrdə əhəmiyyət kəsb edirmi? Bu kimi suallara Ümummillə lider Heydər Əliyevin Seyid Məhəmmədhusəyn Şəhriyar barədə dediyi sözlər ən məntiqi cavab sayıla bilər: “Bugünkü və gələcək nəsillərin yüksək mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirilməsində böyük rola malik olan dahi sənətkarların yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi, tədqiq və tədris edilməsi sənət və elm xadimlərimizin müqəddəs borcudur” [4].

Tədqiqat işinin obyektə kimi Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının şah əsərlərindən olan “Heydərbabaya salam” poemasını seçməyimiz təsadüfi deyil. Hər şeydən əvvəl, poema Şəhriyarın vətən obrazının simvolu kimi qəbul etdiyi, şəxsləndirdiyi Heydərbaba dağına müraciətlə yazılıb. “Heydərbabaya salam” əsərinə yazdığı müqəddimədə Şəhriyar tərəfdaş kimi niyə məhz dağı seçdiyini belə izah edir: “Dağ göylərə yaxındır. Dağ göylərə yaxın olduğu üçün peyğəmbərlər də Allaha doğru dağlardan yaxınlaşmaq istəyiblər. Dağlar təbiətin ən qəbarıq şah əsəridir. Dağın döşündən, dağların çatlarından göz yaşı kimi çağlayan saf və təmiz sular yaradıcı insanın himməti qədər böyük və təmizdir” [11, s. 22].

“Heydərbabaya salam” poeması ilə tanış olanlar yaxşı bilir ki, əsər başlanğıcdan ta sonacan təbiət təsvirləri ilə zəngindir, poemanın ilk bəndindən rəngarəng təbiət təsvirləri bir-birini əvəzləyir. Əsərə möhtəşəmlik, unikalıq qazandıran, oxucu diqqəti cəlb edən də məhz doğma yurdun gözəlliklərinin ustad sənətkar qələmi ilə real, canlı boyalarla əksidir. Bu zənginlik, bənzərsizlik poemanın ilk misralarından oxucunu özünə cəlb edir:

Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
Səllər, sular şaqquldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə [12, s. 229].

Əsər ilk sətirdən insanı sehirləyir, gözləri önündə yaz gününün haylı-haraylı çaylarını canlandırır. İldırımların çaxması, səllərin, suların şaqquldayıb axması, bu gözəl mənərdən ilhamlanan qızların cərgəyə duraraq səf-səf ona tamaşa etməsi gözlərimiz önündə möhtəşəm bir təbiət pannosunu canlandırır. Huşyar oxucu Şəhriyarın poetik təsvirində həm də məhrəmanə bir doğmalığı hiss edir. Elə bir doğmalığı ki, təbiətlə insanı bir ülvə, isti duyğu

ətrafında birləşdirməyə qadirdir:

Heydərbaba, kəkliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda
Bizdən də bir mümkün olsa yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə [12, s. 229].

M.Şəhriyar poeziyasının qüdrəti ondadır ki, təbiət gözəlliklərini çox gözəl, kamil bir rəssam dəqiqliyi ilə, sözlə rəsm etmək bacarığına malikdir. Şəhriyar üçün təbiətlə, Heydərbaba ilə təmas həm də ruhən, mənən təmizlənmə deməkdir. Sevinc və kədərini dağla bölüşən şair sanki illərcə köksündə dağ olmuş ağır xatirələr yükünü çiyindən atmaqla onlardan xilas olmaq, azad nəfəs almaq istəyir. Şair Heydərbaba dağı ilə tərəf müqabili kimi dərdləşməklə keçmiş günlərinə ruhən dönüşü təmin etməyə və bu ilahi dönüşlə də milli yaddaşın, milli özünüdərkini özünəməxsus unikal portretini yaratmağa nail ola bilir. “Şair təbiətin ayrı-ayrı komponentləri ilə bağlı xatirələrindən istifadə edərək sevincini və kədərini bu coğrafi obyektə bölüşür. Şair dağları şəxsləndirir, onu rəvayət, əfsanə söyləyən, düşüncə, ideya məzmunlu canlıya- insana bənzədir. Yəni ustad şair dağlara min illərlə onun sinəsində gəzmiş insanların yaddaş qayası kimi baxır. Bu heç də təsadüfi deyil. Belə ki, türkdilli xalqların mifoloji dünyagörüşündə dağların əcdad kultu kimi yad edildiyini qeyd edə bilərik. Məlumdur ki, dağ bədii obrazı milli poeziyasının simvolu olaraq əksərən Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı, onun genetik informasiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan poeziyasının "ağsaqqal" obrazı olan "dağ" böyük bir tarixi mərhələ keçmiş, xalqın söz ustaları tərəfindən xəlqi keyfiyyətlərin, milli- mənəvi dəyərlərin ifadəçisi kimi mənə kəsb etmişdir. İlkin təsəvvürdə dağlara ilahi varlıq kimi üz tutmaq, daha sonra qəhrəmanlıq ocağı, yüksək insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi tərənnüm edilməsi müxtəlif zamanlarda poeziyamızda bədii ifadəsini tapıb” [8, s. 991].

Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sığanda [12, s. 229].

Baharın, Novruzun gəlişini bundan yaxşı, bundan canlı necə təsvir etmək olar?

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın...[12, s. 229].

Bu sətirlər təbiət təsvirinin sadəcə sözlə ifadəsi deyil, həm də gözəl bir söz pannosu, sözlə nəqş olunmuş rəsm əsəridir. “Heydərbabaya salam”dakı təbiət hadisələri və kainat faktları şeiri aydınlaşdıraraq gözlər önündə canlandırmaqla onu daha da konkretləşdirir” [5, s. 154].

Xəzan yeli yarpaqları tökəndə,
Bulud dağdan yenib kəndə çökəndə...[12, s. 232].

Yuxarıdakı misraları payızın xəzan çağının sözlə nəqşi də adlandırmaq olar.

“Heydərbabaya salam” mənzuməsini oxuyarkən təbiətin müxtəlif mənzərələri bir kino lenti kimi gəlib oxucunun gözü qarşısından keçir və o şairin sənətkarlığına heyran qalır” [1, s. 29].

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,
Kəklik oxur, dalısında fərəsi,
Quzuların ağı, bozu, qərəsi,
Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu,
Oxuyaydım: “Çoban, qaytar quzunu” [12, s. 232].

M.Şəhriyar sözünün qüdrəti ondadır ki, az sözlə böyük fikir ifadə edə bilir. Akademik Bəkir Nəbiyev M.Şəhriyar yaradıcılığının təhlili zamanı bu amilə xüsusi diqqət yetirir: “Diqqətli oxucu əsərdə ilin bir-birindən gözəl olan fəsillərini, bu fəsillərin yer üzünə gətirdiyi əlvan lövhələri görür, dağətəyi yamaclarda əkinin-biçinin, bağın-bostanın gözəlliyinə tamaşa edir” [10, s. 20].

Heydərbaba, Sulu yerin düzündə,
Bulaq qaynar çay-çəməninin gözündə,
Bulaqotu üzər suyun üzündə...
Gözəl quşlar ordan gəlib keçərlər,
Xəlvətləyib bulaqdan su içərlər [12, s. 232-233].

Şəhriyar “Heydərbabaya salam” poemasının I hissəsində romantik və realist şeir üslubunun çulğalaşdığını, həmahəngliyini görürük. Bu, əsərdəki təbiət təsvirlərinin əksində də özünü göstərir. Tədqiqatçı alim Hökümə xanım Billurinin təbirincə desək: “Poetik ifadə çalarlarının özünəməxsusluğu, bədii dilin əlvanlığı, rəvanlığı, canlılığı, şirinliyi əsərin bədii məziyyətini səciyyələndirən cəhətlərdəndir” [2, s. 146-147].

Biçin üstü sünbül biçən oraqlar,
Elə bil ki, zülfü darar daraqlar,
Şikarçılar bildirçini soraqlar,
Biçinçilər ayranların içərlər,
Bir huşlanıb, sondan durub biçərlər [12, s. 233].

“Ay buluddan çıxıb qaş-göz atanda”, “Külək qalxıb qar-bacanı döyəndə”, “Bayram idi, gecəquşu oxurdu” və s. kimi real təbiət lövhələri əsərin bədii məziyyətlərini bir daha yüksəldir, cazibə qüvvəsini artırır. Şəhriyarşünas alim Elman Quliyev M.Şəhriyar yaradıcılığında bu amillərə xüsusi diqqət çəkərək yazır: “Şəhriyar sənətində peyzaj, vətənin varlığına, gözəlliklərinə sonsuz məhəbbətdir. Təbiət lövhələri Şəhriyar poeziyasında obrazdır. Ona görə də vətəninin dağı, çayı, dənizi, meşələri və s. şairin yaradıcılığında konkret və ümumi bədii surətə çevrilir [9, s. 139].

Heydərbaba, bulaqların yarpızı,
Bostanların gülbəsəri, qarpızı [12, s. 236].

Və ya

Yaz gecəsi çayda sular şarıldar,

Daş-qayalar seldə aşıb xarıldar [12, s. 238].

“Heydərbabaya salam” poemasında belə gözəl təbiət təsvirləri kifayət qədərdir. Bu təsvirlərin oxucuya təsiri ona görə böyükdür ki, onun olduğu, yaxşı tanıdığı, qəlbən bağlandığı real məkanı əks etdirir, haqqında söz açılan yurdunun, vətəninin bir parçasıdır. “Poemada Xoşginabın dağətəyi kəndlərinin təbiəti çox əlvan və zəngin boyalarla təqdim edilmişdir. Onun ayrı-ayrı bəndlərində təbiət rəngdən-rəngə düşüb cəlvələnir. Burada təsvirlər o qədər təbii və oynaqdır ki, oxucu özünü ildırımların gurultusunu, sel-suların şaqqiltısını eşidər kimi, bundan sonra yeni bir nizamla boy göstərən təzə-tər çiçəklərin, otların ətrini qoxulamış kimi təsəvvür edir” [10, s. 22].

Doğma yurdun təbiətinə, onun gözəlliklərinə vurğunluğu M. Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının təsiri ilə ayrı-ayrı müəlliflərin yazdığı digər əsərlərdə də görmək mümkündür. “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə yazan şairlər ustad sənətkarın şeir üslubuna sadıq qalmış, təsirindən, söz qəlibindən çıxıb bilməmişlər. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün təbrizli şair Hüseyn Səhhafın “Heydərbaba” adından Şəhriyara” əsərinə diqqət edək:

Kəhləklərim dəstə-dəstə uçallar,
Göydən keçən quşlara yol açallar,
Şikarçıdan marallarım qaçallar,
Ovlamaya xətdidə ovçular,
Dağ-daşlara səs salmaya hovçular [1, s. 35].

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan və M. Şəhriyarın məsləkdaşlarından sayılan şair Həbib Sahirin “Məktəb xatirələri” şeirində “Heydərbabaya salam”ın izləri, təsiri açıq aşkar hiss olunur. Bu təsir özünü “Məktəb xatirələri”ndə təbiət gözəlliklərinin təsvir və tərənnümündə daha aydın biruzə verir. Diqqət edək:

O günlər ki, gün buludu sökərdi,
Yel yollara badam gülü tökərdi [6, s. 24].

Və ya

Xatırlaram mədrəsənin bağçasın,
Göy asmasın, çiçəklənən alçasın,
Gilasların, zərrin tağın, taxçasın [6, s. 24].

Digər bir bənddə

Payız günü qirizantım açmışdı,
Sarı günəş solğun işıq saçmışdı [6, s. 26].

Akademik İsa Həbibbəyli M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının məhz bu məziyyətlərini önə çəkərək əsəri ana dilimizə qoyulan abidə adlandırır: “Məşhur “Heydərbabaya salam” poeması əslində Şəhriyar üçün həm də şeirlə yoğrulmuş möhtəşəm Ana dili abidəsi idi” [7, s. 19].

Yaz qabağı gün güneyi döyəndə,
Kənd uşağı qar güllərin sevəndə,

Kürəkçilər dağda kürək züvəndə,
Mənim ruhum elə bilin ordadır,
Kəklik kimi batıb qalıb, qardadır [12, s. 239].

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar harada yaşamasından asılı olmayaaraq ruhunun daima doğulduğu yerlərə bağlı olduğunu, kənd uşağının təbiətə, ətraf aləmə olan saf sevgisinin onu heç zaman tərk etmədiyini, yurd sevgisinin qanına, canına hopduğunu “Heydərbabaya salam” əsərində real, dolğun boyalarla əks etdirə bilmişdir.

Tədqiqatın mənbəyi və metodları

Tədqiqat üçün əsas mənbə ustad şair Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli yaradıcılığının şah əsərlərindən sayılan, sənətkara dünya şöhrəti qazandıran, günümüzə qədər yaşarı edən “Heydərbabaya salam” poeması olmuşdur. Həmçinin tədqiqatımızın dolğun və əhatəli olması üçün şəhriyarşünas alimlərin əsərlərindən də yeri gəldikcə istifadə etmiş, onların mövzu ilə bağlı fikirlərinə məqalədə istinadlar vermişik. Qeyd edək ki, “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü” məqaləsi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yazılmışdır:

- tədqiqatla əlaqəli fakt və materialların sistemləşdirilməsi metodu;
- toplanmış faktların sintezi və analizi metodu;
- problemə kompleks yanaşma və fərqli baxış bucağından nəzər salmaq;
- abstraktlaşdırma
- ümumiləşdirmə metodundan istifadə etməklə elmi nəticələrin əldə olunması.

Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə edilmiş, tədqiqatın predmet və obyekt kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyi üçün yeri gəldikcə, müqayisəli metoddan da istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Nəticə kimi onu deyə bilərik ki, “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü” məqaləsində ustad sənətkar vətənpərvər, yurdsevər, doğma yurda qəlbən bağlı olan və onun gözəlliklərini sevə-sevə tərənnüm və təsvir edən kamil sənətkar kimi dəyərləndirilmiş, bu fikir poemadan gətirilən nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın özəl cəhəti M.Şəhriyarın müasirlərinin əsərlərinin də bu rəkursdan təhlilə cəlb edilməsi, ustad sənətkarın onlara təsirinin poetik nümunələr əsasında izahının verilməsidir. Məqalə Şəhriyarın anadilli irsinin öyrənilməsi istiqamətində növbəti addım sayıla bilər. Düşünürük ki, bu araşdırmadan ali məktəb tələbələri, Şəhriyar poeziyasının araşdırıcıları və oxucular faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Beqdeli, Q. (1963). *Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*, Bakı: “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 40 s.
2. Bülluri, H. (1984). *Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 156 s.
3. Əliyev, H. (1996). *Qayıdış* (1991-1993-cü illər), Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 792 s.
4. Əliyev, H. (1998). *Dahi şair Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadan olmasının 90 illik yubileyi mərasiminin iştirakçılmasına 11 aprel 1998-ci il tarixli təbrik məktubu*. “Azərbaycan” qəzeti, 16 aprel 1998-ci il
5. Gədikli, Y. (2007). *Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri*, Bakı: “Yom” yayınları, 192 s.
6. Həbib, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 192 s.
7. Həbibbəyli, İ. (1993). *Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar*, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 136 s.
8. Məmmədova, R. (2015) *“M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında təbiət hadisələri və obyektlərinin bədii –emosional dərk*. Respublika elmi konfransı, Qafqaz Universiteti, Bakı
9. Quliyev, E. (2004). *Şəhriyar poeziyası və milli təkamül*, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 280 s.
10. Şəhriyar, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: “Avrasiya-Pres”, 480 s.
11. Şəhriyar, M. (1332). *Heydərbabaya salam*, Təbriz: “Çapxanəyi-Ziba”, 22 s.
12. Şəhriyar, M. (2017). *Əbədiyyət güliyəm mən*, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 286 s.

DESCRIPTION AND EXPRESSION OF THE BEAUTY OF NATURE IN THE POEM "GREETINGS TO HEYDARBABA" BY MAHAMMADHUSEYN SHAHRIYAR

Esmira Ismailova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article analyzes the poem "Greeting to Heydarbaba", as in his poem he describes and expresses the beauty of his homeland, real, living colors Muhammadhussein Shahriyar, one of the prominent figures of Azerbaijani and world literature of the 20th century, a famous master of the word, as one of the main directions of the poet's work is studied from this point of view. In the course of the study, in addition to the poet's poem "Greetings to Heydarbaba", the article mentioned references of his contemporaries and poets to his works, comparisons and parallels were made, and the results were associated with modern times. In the article “Description and expression of the beauty of nature in the poem “Greetings to Heydarbaba” by Muhammadhussein Shahriyar, a place is also given to the study of the influence of the poet’s love for the beauties of his native land and nature, and for the works of his contemporaries.

The main purpose of the article “Description and expression of the beauty of nature in the poem “Greetings to Heydarbaba” by Muhammadhussein Shahriyar was to study the topic of description and expression of the beauty of nature - to once again draw attention to the fact that M. Shahriyar’s native language heritage is still relevant today. Analyzing and explaining the mysteries of eternal life in a modern context, substantiating its artistic and educational significance in our day, was to guide the reader from time to time to benefit from this valuable heritage from time to time.

M. Shahriyar was valued as a poet, deeply and spiritually connected with his Motherland.

Key words: Shahriyar, "Greetings to Heydarbaba", nature, beauty, description, expression

ОПИСАНИЕ И ВЫРАЖЕНИЕ КРАСОТЫ ПРИРОДЫ В ПОЭМЕ «ПРИВЕТСТВИЕ ГЕЙДАРБАБЕ» МАХАММАДГУСЕЙНА ШАХРИЯРА

Эсмירה Исмаилова

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье анализируется поэма «Приветствие Гейдарбабе», как в своей поэме описывает и выражает красоту своей родины, реальные, живые краски Мухаммадхусейн Шахрияра, один из видных деятелей азербайджанской и мировой литературы XX века, известный мастер слова, как одно из основных направлений творчества поэта исследуется с этой точки зрения. В ходе исследования, помимо поэмы поэта «Приветствие Гейдарбабе», в статье упоминались ссылки его современников и поэтоведов к его произведениям, проводились сравнения и параллели, а результаты связывались с современным временем. В статье «Описание и выражение красоты природы в поэме «Приветствие Гейдарбабе» Мухаммадхусейна Шахрияра также отводится место к исследованию влияния любви поэта к красотам родного края и природе, и к произведениям его современников.

Основная цель статьи «Описание и выражение красоты природы в поэме «Приветствие Гейдарбабе» Мухаммадхусейна Шахрияра была изучение темы описание и выражение красоты природы - еще раз обратить внимание на то, что родное языковое наследие М. Шахрияра актуально и сегодня. Анализируя и объясняя тайны вечной жизни в современном контексте, обосновывая ее художественную и просветительскую значимость в наши дни, заключалась в том, чтобы время от времени направлять читателя к тому, чтобы время от времени извлекать пользу из этого ценного наследия.

М. Шахрияра ценили как поэта, глубоко и духовно связанного со своей родиной.

Ключевые слова: Шахрияр, «Приветствие Гейдарбабе», природа, красота, описание, выражение

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çapa qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ JARQON METAFORALARI

Əlirza Əliyev

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: alirzaliyev22@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.36

Xülasə. Bu gün ayrı-ayrı sosial qrupların danışıq leksikası kimi dilimizin ümumi lüğət tərkibində xüsusi yeri olan kifayət qədər jarqon metaforaları vardır ki, onların araşdırılması, tədqiqi və öyrənilməsi bütövlükdə dilin lüğət tərkibi və bədii dil üçün çox əhəmiyyətli və əvəzsizdir.

Bizim əhatəmizdə elə bir ictimai qrup tapmaq olmaz ki, onlar özlərinin maraq dairəsində olan şəxslərlə danışıq jarqon elementlərindən və ya jarqon metaforalarından istifadə etməmiş olsunlar. Elə götürək cinayətkarların jarqonlarını: ova çıxmaq (cinayət törətməyə getmək). Bədii dildə: Atoba. Səlim şəhərdə səni axtarırdım, hansı cəhənnəmdəsən? Səlim: Cəhənnəmdə nə üçün? *Ova çıxmışdım* (Y.Əzimzadə). Amma bu gecə ikimiz gedib dörd adamın *səhra topunu* götürüb gətirəcəyik (H.Nadir) - De görüm *qurdun* var? (pul mənasında) - *Qurd* nədir dayı? (C.Əmirov) İclas keçirmək, adam qətlə yetirmək. Yaxşı, Ağalı, nə deyirsən iclası nə vaxt keçirək, ya sabaha qalsın (C.Əmirov).

Qumarbazların jarqon leksikasında da metaforalara təsadüf olunur: *do qoymaq, dərdün kəm, bəd atmaq, bəd gəlmək, bəd gətirmək, əli gətirməmək*, 1-bircə gəlin//peşkə, 11- dumbul ağacı, 7- simon çəkmə, 40 - çaxır bockası və s.

Bazar alverçilərinin leksikonunda jarqon metaforaları: xırıd eləmək, fir-fir fırlatmaq, mayadan aşağı, malı öldürmək, yağlı müştəri, xodovoy mal və s.

Dilimizdə digər sosial qrupların (gənclərin, tələbələrin, sərxoşların və s.) da özlərinə məxsus xüsusi jarqon leksikaları vardır ki, onların hamısı ayrı-ayrılıqda məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Jarqon, arqo, ictimai qrup, metafora, oğru və cani dili

Giriş

Dilin lüğət tərkibində jarqon elementləri çoxdur və bunlar müəyyən sosial qrupların danışıq leksikasını təşkil edir. Ümumilikdə nitqin sosial variantlarının yaranma səbəb, şərait və yollarını, onların bir-birinə təsirini, *dildəki mövqeyini*, dilin digər ünsürlərindən fərqli funksiyalarını, strukturunu, danışıq dili ilə oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənmədən hər hansı dilin geniş və hərtərəfli tədqiqi mümkün deyildir. Bəziləri çox vaxt dilin sosial qruplarının danışıq leksikasını ifadə edən jarqonların öyrənilib tədqiq edilməsini artıq sayırlar. Digərləri isə əksinə, “ictimai insan qruplarına, onların təbəqələrinə görə diferensiasiya sahəsini dil və cəmiyyət problemi üçün daha mühüm sayılır [7, s. 88]. Buna görə də ayrı-ayrı nitq variantları, dilin sosial diferensiasiyası, ümumilikdə, jarqon və arqo məsələlərinin araşdırılıb tədqiqi və öyrənilməsi linqvistikamız üçün olduqca maraqlı məsələlərdəndir.

V.Hüqo on beş yaşlı gözəl bir qızın dilində eşitdiyi jarqon sözlü mahnı haqqında yazır: “Əgər filosof öyrənmək üçün itməkdə olan bu dili (arqonu) saxlasa, onu qəmgin, lakin faydalı düşüncələr bürüyəcəkdir. Heç bir axtarış bunun kimi maraqlı və məhsuldar deyil. Jarqon sözlərində elə bir kök metafor yoxdur ki, bunlar əyani şəkildə olmasın” [7, s. 321]. V.D.Bondaletov isə jarqonları belə dəyərləndirir: “Alqotik material (*yəni jarqonlar* - Ə.Əliyev) xalq dilində düzəltmə və mürəkkəb sözlərin öyrənilməsi, dilin başqa dillərlə

əlaqəsi haqqında məlumat almaq üçün geniş imkan yaradır” [3, s. 18].

Azərbaycan dilində ictimai qrupların jarqon leksikası kifayət qədər zəngindir. Burada hər növ dil faktlarına rast gəlmək mümkündür. Bədii dilimizdə də jarqonlarımız obrazın tipikləşdirməsində ən gözəl vasitədir. Belə ki, ümumilikdə bədii dildə hər növ təsvir və ifadə vasitələrinə təsadüf olunur. Buna görə də A.İ.Efimov yazır: “Sosial jarqonların bədii ədəbiyyatdakı rolunun öyrənilməsi maraqlı məsələlərdən biri olub, onun ədəbi dil ilə əlaqəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir [5, s. 228]. “Bədii ədəbiyyatda jarqon leksikası ictimai qrupların spesifik xüsusiyyətlərini açmaq üçün istifadə olunur” [6, s. 195]. S.Cəfərov da öz tədqiqatlarında jarqonları belə dəyərləndirmişdir: “Jarqon leksikasında müəyyən təbəqələrin və ya müxtəlif işlə məşğul olan adamların üslubi xüsusiyyətini vermək üçün istifadə edilmişdir” [4, s. 77].

Görkəmli rus dilçisi jarqon və arqo (arqo elə jarqonun bir növüdür) və onların dildə tarixini səciyyələndirərək yazmışdır: “Dilin təkamülü prosesində arqotik leksika professionallığı və gizlilik səviyyəsini itirir və gündəlik məişətdə emosional-ekspressiv, obrazlı, efemistik söz kimi işlənməyə xidmət edir. Bununla belə milli dilin standart ekspressivliyini yenidən mənalandırması vasitəsi kimi metoforik kinayə rolunu oynayır” [7, s. 105].

Bu, Azərbaycan dilinin jarqon və arqo sistemində də belədir. Təbiət, cəmiyyət inkişaf etdikcə, dil də inkişaf edir, dilin ümumi lüğət sistemində dəyişiklik baş verdiyi kimi, jarqon və arqo sistemində də baş verir. Bəzi jarqon elementlər dildə vaxtilə işləndiyi halda, zaman keçdikcə arxaikləşir, sonradan başqa ictimai qrupun dilində işlənməklə yeniləşir. Bəziləri də xalq dilində ümumiləşərək həm sosial qrupun və həm də xalq dilində metaforikləşir. “Bəzi metaforalar arqo səviyyəsinə malik olur. Bakıda mollalar arasında işlənən bu ifadə kimi: Kəlləmə yemisən, yoxsa ağtəpə? (Yəni küftə yemisən, yoxsa plov?). Uşağın oğlan və ya qız olduğunu bilmək üçün aşağıdakı metaforik sözlərin işlənməsi maraqlıdır. “O yerlərdə adətdir, təzə uşağı olan atadan zarafata soruşurlar – Nəyin olub? Çəpərhörəndir, ya çəpərsökən?” [2, s. 138].

Tədqiqatın mənbəyi və metodu

Tədqiqatın başlıca mənbəyini müxtəlif ictimai qrupların danışmaq leksikası və onu bədii nümunələr üzrə müşahidəsi əsasında toplanmış jarqon metaforaları təşkil edir ki, bunlar linqvistik təhlil metodundan istifadə edilməklə dioxronik və sinxronik aspektdə yazıda təhlilə cəlb edilmişdir.

Azərbaycan dili jarqon metaforalarla zəngindir. Əfsuslar olsun ki, dilçiliyimizdə məcazın bir növü kimi metaforalardan kifayət qədər danışılsa da, bu baxımdan jarqon metaforalar və onların növləri haqqında (yalnız mərhum professor M.Adilovdan başqa) heç bir dilçimiz geniş aspektdə söz açmamışdır.

Məncə, dilimizdə jarqon metaforalar haqqında söz açanda ilk növbədə və ən çox ümumxalq dilimizin lüğət tərkibində olan və az-çox bədii ədəbiyyatda müəyyən məqsədlə

işlədilmiş ayrı-ayrı sosial qrupların jarqon dilinin elementlərindən də söz açmaq daha məqsədmüvafiq olardı. Bu baxımdan, dilimizdə cinayətkarların (cani, quldur, oğru və s.), alverçilərin (bazar jarqonları), musiqiçilərin, sərxoşların, tələbələrin və s. şərti peşə adamlarının jarqon leksikasında kifayət qədər maraqlı jarqon metaforaları mövcuddur ki, bunların sosial qruplar üzrə ayrı-ayrılıqda tədqiqi linqvistikamız üçün vacib məsələlərdən sayılmalıdır.

Oğru və cani jarqonlarında metafora

“Oğru dünyasının özünün danışığı tərzidir. Bunlar vasitəsilə lotular başqalarından fərqlənir və digər insanlar onların dilini anlamır. Ona görə də oğrular öz aralarında seçdikləri leksikonda danışırlar. Buna jarqon deyirlər”[8]. Bu növ jarqonlar dilçilikdə bəzən sinfi simasını itirmişlərin jarqonu da adlandırılır. Bu kimi jarqonizmlər cinayət əməlləri ilə əlaqədar müəyyən əşya və hadisənin əlamətinin daxili və xarici bənzərliyini ifadə edir: sazan kimi (key adam), atanda (ayıq olmaq), yanmaq (tutulmaq), bürüştə (təzə), qurd (pul), qəmun kəm (intiqam almaq), paçka basmaq (aldatmaq), əhli qəbristanlıq (həbsxanadan çıxan), yanmaq (ehtiyatlı olmaq), biğ yağ (pul), spicəka (ülgüc), maşın (silah – tapança), ova çıxmaq (oğruluğa getmək) və s.“Bədii ədəbiyyatda jarqonlardan üslubi məqsədlə, qəhrəmanların dilini fərqləndirmək üçün istifadə edilir” [10].

Yuxarıda verdiyimiz və vermədiyimiz bir sıra metaforik jarqonizmlər var ki, onlar həm də bədii dildə işlənir və işlənməklə cinayətkarın tipini obrazlı şəkildə ifadə edir. Məsələn, Y.Əzimzadənin “Anacan” pyesində Atoba ilə Səlimin dialoqunda olduğu kimi:

- Səlim. Səhərdən səni axtarıram, hansı cəhənnəmdəsən? - Cəhənnəm nə üçün *ova çıxmışam*. Elə oldu *cib tikən yerdə* bir də görürsən cib sahibi xəbər tutdu.

M.Müşfiqin “Qaya” poemasında da oğru jarqonuna təsadüf olunur. Poemada oğru Mişa dostu Qayaya deyir:

Bu sabah girmə düşmüşdü bir yağ
Hələ görməmişdim belə bir “ayaq”
Nəhayət, soyaraq buraxdım onu
Mişanın əlindən varımı bir qaçan?
Sonra da əlimə keçdi bir “siçan”.

Burada yağ, ayaq, “siçan”, “kalan” (*pullu adam*) metaforik jarqonizmlərdir.

C.Əmirovun “Qara Volqa” əsərində də cani dilində eyni tipli jarqon metaforalar öz ifadəsini tapmışdır.

Afərin, sənə neçə *siçanın* var?
Siçansız sənə düşmənin olsun.
De görüm, nə qədər *qurda* keçəlin qanımı axıdırsan?
Beş min manata

Oğru və canilər polis işçilərini *şestoy*, *qıpoy*, *mitil* metaforik jarqonlarla adlandırırlar.

Gəldilər ki, qıpoy səni çağırır, elə bil ürəyim qırıldı (Musa Qocayev)

Rəşid. Ədə, qaçın *Şestoy* gəldi (Y.Əzimzadə)

Adını gizlədirsən, ləqəbini de

Sən məgər *mitilsən?* (C.Əmirov)

Oğru və *canilər* “öldürmək” mənasında *başını batırmaq* // *başını əkmək*, *dəxsosa göndərmək*, *xosumvay etmək* kimi jarqon metaforalardan da fəaliyyətlərində geniş istifadə edirlər.

Səlim. Atoba! Bu qız bizim ikimizin də düşmənidir. Onun *başını* da birincisi *batırmaq* lazımdır (Y.Əzimzadə, “Anacan”).

Atoba. O gün də uşaqların yanında mənimlə höccətə başladı. *Dəxsos sənə*

-O da baş üstə, *başını əkərək-* (Y.Əzimzadə, “Anacan”)

Bunlardan əlavə, oğru və canilər dilimizdə olan oğrulamaq sözünün əvəzində qulaq eləmək, çırıqşdırmaq, qulağını pambıqla kəsmək; aradan çıxmaq əvəzində sıvışquluya dəm vermək, əkilmək, c-nin yanında r qoymaq, sürüşmək; işləri alınmayanda və ya inzibati işçilərin əlinə keçərək tutulmaq əvəzində *girə keçdi*, *fatihəsi verildi*, *batdı* kimi jarqon metaforalardan istifadə edirlər.

Gənclərin jarqon metaforaları

“Gənclərin jarqonları çox genişdir. Burada əsas məqsəd onların öz dünyalarını ətrafdakılara istehzalı əhval-ruhiyyələrini hiss etdirməkdir” [9]. Bu növ metaforaların sayı çox zaman dövr baxımından o qədər də sabit deyil və dəyişkəndir. Çünki hər dövrün özünəməxsus gəncliyi vardır ki, onların xarakterik xüsusiyyətlərinə, əməllərinə və fəaliyyət dairəsi baxımından, mən deyərdim ki, hətta tərbiyələrinə müvafiq leksikonları da bir-birindən fərqlənir. Bir növ özlərini *blatnoy* hesab edən gənclərin dilində alınma jarqon *metaforalar* daha çox işlənir. Məsələn: *şef*, *çuvik*, *çuvixa*, *ştik*, *kleviy*, *drujok*, *tuzik*, *banjor*, *zakonniy*, *paxan*, *maxan* və s.

Gender baxımından da gənclərin (xüsusilə oğlanların) jarqon leksikası fərqlənir. Belə ki, gənc oğlanlar müəyyən qrup qızları müxtəlif jarqonlarla adlandırırlar: *canan*, *quş*, *cüllüt*, *çuvixa*, *cənnət cücəsi*, *lüks*, *əntiqə furuş*, *zakonni* və s.

Qız gənclərin dilinin jarqon metaforaları aşağıdakı bədii parçada daha aydın görünür.

Birinci gənc. Varam belə qıza. Bir ildir oğlana *ip eşdirir*.

Nazlı. Bir balaca *maz get* ona deginən sevirəm səni, *day lap denən getmə gözümdən*, *gedirəm özümdən*, *ölmüşəm*. Ona, bəlkə, bir-iki şeir də *tutuzdurasan*. Oğlanlar belə şeylərə *sino gedirlər*.

Nazlı (Fərəcə). Mənə *doqquz qoyursan* sənə bir *max gedərəm*. Mənim üstümə *çaxır atırsan Rəng yaxmaq istəyirsən*. Sənə bir portmanat ataram. (“Anar, Ağ Liman”)

Faktlar göstərir ki, tələbə gənclərin danışdığı nitqi başqa gənclərin dilindən fərqlənir.

Bunların jarqon söz və ifadələri də dövrlə, zamanla bağlıdır. Məsələn, sovet dövrünün tələbələri vaxtilə *filfak* (filologiya fakültəsi), *istfak* (tarix fakültəsi), *yurfak* (hüquq fakültəsi), *biofak* (biologiya fakültəsi), *zaçotnik*, *zaçot*, *şparqalka* kimi jarqon elementlər işlədirdilərsə, indi həmin sözləri ya işlətmirlər, ya da az hallarda işlədirlər.

İndi isə *kəsmək*, *kəsilmək*, *quyruğ qalmaq*, *kəsr ödəmək* və ya *borcu qalmaq*, *kredit çox olmaq*, A almaq, B almaq, C almaq, Ç almaq və sair jarqon *səciyyəli* sözlər işlədirlər.

Sərxoşların jarqonunda metaforalar

Bu jarqon növü hər şeydən öncə, digər jarqon növlərindən onunla fərqlənir ki, burada bir deyil, bir çox ictimai qrupun nümayəndəsi iştirak edir, yəni hər hansı sosial qrupda sərxoşluğa qurşanan ola bilər.

Bu da təbii haldır. Buna görə də jarqonun bu növünün əhatə dairəsi genişdir və nəticədə rəngarəng metaforalara burada da çox təsadüf edilir. *Paxmel* məclisində iştirak edənlər “peşələrinə” müvafiq jarqon metaforalarından da nitq prosesində çox istifadə edirlər. Məsələn, *alim aqırşüzvü*, *qəmin kəm*, *yarımçığa yoxam*, *məni almadı*, *daha getmir* və s.

B. Vahabzadə əsərlərində də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Qulam. Atobba canı, bu *heç məni açmadı*

Atobba. Nə olub axı?

Atobba. Bu da bəsimdir Qulam canı, daha *getmir*.

Qulam. *Alım aqırşüzvü*, *qəmin kəm*

Ə.Haqverdiyev “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”ndə yazır: “Gördüm cavanlardan biri üzünü o birilərinə tutub dedi

- A kişi buradakı oturmaqdan fayda yoxdur, durun gedək bir az *yellədək*. O saat yoldaşlar bunun sözünü təsdiq edib durdular ayağa, üçü də getdi.

Dedim:

Məşədi Həsən, *yellədək* nədir?

Dedi:

Bu Gəncə dilidir. *Yellətmək* içməyə deyirlər.”

Sərxoşlar ədəbi dilimizdə “içmək” feilini özünəməxsus şəkildə, *gillətmək*, *yüz getmək*, *vurmaq*, *əlli atmaq*, *aşırtmaq*, *dəm olmaq*, *baş təzələmək*, *boğaz islatmaq*, *dəmlənmək*, *ötürmək* kimi metaforik jarqonlarla əvəz edirlər. Çox maraqlıdır ki, bu kimi jarqon metaforalar hətta bədii dildə də sarxoş aləmin sakinlərinin tipikləşdirilməsində mühüm mahiyyət kəsb edir:

Nəsirov. Saxla şeirin qabağını, bu nədir canım? Kişi bu dəqiqə de görüm, sən nə üçün *dəmlənib gəlmisən*?

Usta Segah. Nə? Xeyir! Səhvin var. Mən həyat aşıqiyəm, şərab içməyəm (S.Rəhman). Mən ölüm *yüz qram* da *gedək* (C.Gözəlov). Bəsdir, söhbətimiz çox uzandı gəlin *boğazımızı isladaq* (H.Seyidbəyli). Deyirəm bir balaca *boğazımızı da isladaq*, necə olar hərifin damarını

yaman tutmusan (A.Əlisoltan).

Sərxoşlar içki məclisini *paxmel məclisi*, içkini də çox vaxt abi-kövsər, (Abi-kövsər içdim onsuz da yerim cənnətlidir – S.Rəhman); *cəsarət dərmanı*, *zəhrimar*, *ağ şuşa* (araq), *qırmızı şuşa* (şərab), *leytenant* (üçillik konyak), *kapitan* (dördillik konyak); sərxoş olmağı isə *lül-qənbər olmaq*, lül olmaq, mil durmaq, dümdüz olmaq, tin düzəltmək, içib keflənmək metaforaları ilə adlandırırlar.

Bazar jarqonlarında metaforalar

“Bazar jarqonu” ifadəsi bəzən “alverçi dili” şəklində də işlədilir.

Azərbaycan dilinin jarqon sistemi tərkibində bazar jarqonları da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bunların tərkibində metaforaların da xüsusi yeri vardır. Ədəbi dilimizdə işlənən “satmaq” feilini alverçilər çox vaxt *əritmək*, *malı fir-fir fırlatmaq*, *xırid eləmək*, *malı ötürmək*, *çaxçux etmək*, *mayasına vermək*, metaforaları ilə ifadə edir. Bu metaforalar hətta bədii ədəbiyyatımızda da bu və ya digər surətə tipikləşdirilməsi məqsədində öz əksini tapmışdır: Nə üçün malı *mayasına satırsan* (M.S.Ordubadi). Astarveş də görür ki, kişi kələfin üçünü itirib, onun *malını öldürür*. Birimiz *malı öldürdükdə* o birimiz də gərək öldürək (H.Seyidbəyli). Dadaşbala, gör paltar onlara necə yaraşır, hamısını mən *xirid* eləmişəm (S.Rəhman). Yaxşı bilirsiniz ki, alverçilər mağazadan qəşəng şeyləri Quba bazarında *əridir*, bizimkilərə birə-iki qiymətə satırlar (H.Seyidbəyli). Şüvəlan bağlarında gülün birini üç qəpiyə almaq olar, Moskvada isə biri otuz-qırx qəpiyə *göydə fırlanır* (C.Əmirov). Yaxşı çoban çarıqları var, aşızən kimi, adını qoyublar yaponski göydə *fir-fir fırlanır* (S.Rəhimov). Bazar alverçiləri pullu müştərilərini “yağlı müştəri” metaforası ilə adlandırırlar. Bundan başqa “kəf gəlmək” metaforası müştərini aldatmaq mənasında işlədilir. Rüfət Əhmədzadə ümumən satıcıları belə tipikləşdirir: “Yoxlasalar min dəfə *saf çıxaram*, *yanmaram Kəf gələm* ay kişi, *kəf də ticarətdədir*”. Bu beytdə “*kəf gələm*” dən başqa *saf çıxaram*, *yanmaram* elementləri də metaforadır.

Bazar alverçiləri işin gedişi ilə əlaqədar dillərində tez-tez “bazarı xarablamaq”, “kasıbçılıq eləmək”, “ələ tüpürmək”, “aldım qoz, satdım qoz, mənə qaldı cük-cük” söz və ifadələr də işlədirlər.

Qumarbazların jarqon leksikasında metaforalar

Ən çox aşıq ilə oynayan qumarbazlar xüsusi jarqon sözləri, ifadələri meydana gətirmişdir. Aşıq ilə oyunda *alçı-daxan*, *aşıq-aşıq*, *xan-xan*, *yeddixan*, *cik-bik*, *eç qurd cik-bik* və s. adlı oyunlar məlumdur. Bunların içərisində ən məşhuru, əsasən, üç aşıq oyunudur. Hətta bu oyun, ümumiyyətlə, qumar oyununun rəmzi hesab edilir. “Qumar vuraq”, “qumar oynayrlar”, “qumarbaz” və s. dedikdə bu üçaşıq oyunu nəzərdə tutulur. [1, s. 32-33]. Üçaşıq oynu *cik-bik*, *toğan*, *omba*, *bəd* (iki aşıq), *duxar* (iki aşıq *toğan*), *naxış*, *zaxar*, *səpəliş* və s. kimi jarqonizmlər əmələ gətirmişdir. Bunlardan əlavə də, həmin oyunçular *do qoymaq*,

dərdim kəm, bəd atmaq, bəd gəlmək, bəd gətirmək, əli gətirmək kimi metaforalar da əmələ gətirmişlər ki, bunlar da bədii dilimizdə xüsusi məqsədlə işlədilir:

Gördün əlin *bəd gəlir*, cəld *üç aşıqdan* yapış

Çırp daşı bərkdən çağır *çay dolanım* başına (H.Nadir)

Həmid müəllim, bəs niyə o kişiyə *Bəd Ağabəy* deyirdilər.

Ona görə ki, yoldaş Babayev, həmişə uduzarmış, *əli bəd gətirərmiş*. Elə *bəd atmağına* görə də adını qoymuşlar Bəd Ağabəy (N.Hüseyn).

Azı indi qumar mənə nə yaraşır? dedim *əlim tutdu*, uddum. Nə biləydim ki, *bəd atacağam, baxtalayacağam* (S.Dağlı, “Vergülağa və Absətəli”)

Loto, kart oyunu vaxtı da əşyanın bənzərliyi əsasında metaforik jarqonların dildə yaranmasına təsadüf edirik. Məsələn loto oyununda bir çox rəqəmlər aşağıdakı kimi işlədilir: *bircəğəlin* və ya *peşkələr-1, inkur-minkur-22, simon çəkmə-7, cüt-bacilar-33, sıçan-mış-60, babası, babayaka-90, partapart-55, nəhs-13, minazgöz-78, müslüm* və ya *çaxır boçkası-40, baş-ayaq-69, palaz qulaq* və ya *arıq cayıllar-77* və s.

Loto oyunun gedişi ilə bağlı oyun zamanı *dovolna, ternə, ambo, sürüşdürmə* və s. jarqon ifadələrin işlədilməsinə də təsadüf edirik.

Kart oyunu zamanı isə *özünə getmək, üstünə getmək, banka getmək, bankı vermək* kimi jarqon metaforaları işlədilir.

Bu zaman metaforik mənə kəsb edən bəzi saylar jarqon səviyyəsi daşıyır. Məlum olduğu kimi, zərlərdə olan xallar birdən altıya qədərdir. Zərlərin farsca jek, dü, sə, cahar, nəni, şeş, sə-dü, şeş-beş, şeş-sə, cahar-sə, sə bir, sə-yek, pənc yek, və s. adlandırılması jarqon təsiri ilə izah edilə bilər.

Zərin üstündəki rəqəmləri ana dilimizdə təriqətçilərin aşağıdakı şəkildə adlandırılması da metaforik jarqon ifadələrdən başqa bir şey deyildir:

Bu isə belə izah edilir: bir- allah, iki- bu dünya; o dünya; üç-nəbatət, cəmadət, heyvanat; dörd-ünsür (od, su, torpaq, hava); beş-insanın hissləri, yəni görmək, dadmaq, əms etmək, eşitmək, iy bilmək; altı-cəhətlərdir, yəni yuxarı, aşağı, sağ, sol, ön, arxa.

Nərd oyun zamanı *gülbahar; döymə, gödək, qoşalmaq, cütlənmək, oyunçu* kimi söz və ifadələr də bir növ jarqon səciyyəlidir.

Jarqonlarda təriqət metaforaları

“Bu, əsasən klassik poeziyada özünü göstərir” [1, s. 34]. Yazılı ədəbiyyatımızda sufi şairlərin yazarları üçün bu jarqonların işlədilməsi bir növ ənənə şəklini almışdır. Buradakı jarqonizmlər ən çox arqo metaforalardır. Yəni onların mənaları hər kəsə deyil, yalnız özlərinə məlumdur. Məsələn, sufizm nümayəndələri çox zaman *dost* və *yar* deyəndə *nuri vahid; vüsal* deyəndə *nur vahidə qovuşmaq; ədəbiyyat* deyəndə *nuri vahidin* məkanı və s. nəzərdə tutmuşlar.

Təriqət arqo metaforaları çox vaxt ayrı-ayrı sözlərdən deyil, bütöv cümlələrdən ibarət

olur:

*Yeddidir.Dörd yeddidən bir yeddidir,
Yüz iyirmi dörd yenə yeddidir,
Elvi bir bağçası yeddi, babi üç,
Əhli beyt ilə özü on yeddidir.*

və ya:

*Üç əlif bir eyn ilə yazdım belə
Üç əlif bir eyn ilə gəlməz dilə
Üç əlif bir eyn ilə gəlsə belə,
Müstənd arif gərək anı bilə (İ.Nəsimi)*

Yuxarıda hər beytin jarqon mənasında işlədilməsi bizə imkan verir ki, təriqət jarqonlarına ayrı-ayrı jarqon ünsürləri toplusu kimi deyil, onları jarqon dili kimi başa düşsək düzgün olar.

M.Əhvədi demişkən:

*Əgər bir nöqtəyə diqqət verməsən,
“Quş dili” birrinə yol tapmazsan sən.*

M.İbrahimov: “Məşhur sovet şərqşünası İ.S.Brakinski sufi şairlərin şüurlu olaraq ikibaşlı metaforalar işlətdiyini qeyd edir”.

M.Əhvədinin də “Camı-Cəm” əsərində çoxlu arqo metaforaları işlədilmişdir:

*Ağıl dərk etməz onun zatını
Düşüncə qavramaz br sifətini
Nuri, ziyasılə şəriətinin
Tutmuşdu dünyanın dörd yarını...
Sonra da yarandı səkkiz nişanə,
Yeddi şah göründü on iki xana.*

Burada şair “onun zatını” - “allahın varlığını”, dörd yar – Əbu Bəkr, Osman, Ömər, Əli, “yeddi şah”-“yeddi planet”, “on iki xana” isə “on iki bürc” mənasında işlədilmişdir.

Təriqət jarqonlarında *sac, zülf-sırlı aləm, idrak mənbəyi, səadət, sevinc, saqı-elmi yayan, dərviş, məst-səadət-həqiqəti* dərk edən adam mənalərini verir:

*Saçınla könlümün əhdi vəfa oldu vəfa, çünkim,
Vəfa buyi gəlir daim saçın əhdi-qərarından.
Saçın şərhini eylərəm hər gecə,
Üzün vəzfini söylərəm hər səhər (İ.Nəsimi)*

Təriqət jarqon metaforalarına İsa Hüseyinovun “Məhşə” romanında da istənilən qədər təsadüf edilir: “Lakin muridlər Fəzlin müşayətçilərinin dəst-xətlərini ilk baxışdan tanıyırdılar. Məktubdakı rəmzlər də hamıya məlum idi: “Allah - Fəri”, “uca münbər”-şah təxtinə, “adı yüksək”-şahın özünə, “bir adam”-şeyxəzəmə, “ordu”-Teymurilərə işarə idi, “Namaz

qılmaq”-isə gizli danışmaq demək idi.

Təriqət jarqonları geniş bir tədqiqatın mövzudur. Deyərdim ki, bu mövzü özünün tədqiqatçısını gözləməkdədir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, jarqon metaforaları həm şifahi həm də yazılı dilimizdə istənilən qədərdir ki, bunların tədqiqi təkcə linqvistikamız üçün deyil, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq baxımından da çox vacib və əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Metafora. (1979). Azərbaycan dilinin semasologiyası. Bakı
2. Axundov. (1979). Ümumi dilçilik. Bakı
3. Bondaletov V.D. (1987). *Usloynie jazik ruskix remeslonnikov i tarqovtsev* . Ryazan
4. Cəfərov S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı
5. Efimov A.İ (1997). *Stilistika xudojestvennoy reçi MQU*. Moskva
6. Həsənov H. (2007). *Azərbaycan dilinin leksikası*. Bakı
7. Lixacov.D.S. (1964). *Arqotiçskie slova protessinnalnoy reçi AN SSSK*. Moskva
8. News.milli.az.<https://news.Milli.az.seciety>.20 avqust 2016.08.01Milli.az.lent-az-a istinadan Ayvazov Ayxan Oğru dünyası-tükənməyən mövzu
9. [Https//thestrip.ru](https://thestrip.ru), for-gen-eyesFlorova Vladislava Nikolaevna.
10. Nitq və bədii ədəbiyyatda jarqonun kommunikativliyi.29.09.2019
11. Jarqon- Vikipedi az.m.wikipedia.org Jarqon oktyabr 2022

SLANG METAPHORS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Alirza Aliyev

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Today, as the colloquial lexicon of individual social groups, there are enough slang metaphors that have a special place in the general vocabulary of our language, and their research, study and learning are very important and peerless for the vocabulary and artistic language of the language as a whole.

There is not a social group in our circle that does not use slang elements or slang metaphors when talking to the people who are interested in. Let's take the slang of a criminal: to go hunting (to commit a crime). In artistic language, Agaman Salim, I've been looking for you since morning, what hell are you in? Salim: Why the hell? I went hunting (Y. Azimzadeh)

But tonight, the two of us will go and bring four people's desert ball (H. Nadir).

Do you have a worm - do you have money - Tell me, do you have a worm?

- What is a worm, uncle? (J. Amirov)

To hold a meeting is to kill a person. Well, Aghaly, what do you say, let's postpone the meeting or leave it for tomorrow (J. Amirov).

In addition, in the game of lotto, they also call the lotto numbers with special metaphors: 1-come together,

11-wood tree, 7-simon boot, 40 - bucket, etc.

Key words: Jargon (slang), argo, social group, metaphor, thief and villian language

ЖАРГОННЫЕ МЕТАФОРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Алирза Алиев

Лянкяранский государственного университета, Лянкярань, Азербайджан

Сегодня в качестве разговорной лексики отдельных социальных групп достаточно жаргонных метафор, занимающих особое место в общей лексике нашего языка, а их исследование и изучение очень важны и бесподобны для лексики и художественного языка в целом.

В нашем кругу нет социальной группы, которая не использовала бы сленговые элементы или сленговые метафоры в общении с интересующимися людьми. Возьмем сленг преступника: пойти на охоту (совершить преступление). Художественным языком, Агаман Салим, я тебя с утра ищу, в каком ты черту? Салим: Какого черта? Я пошел на охоту (Ю. Азимзаде).

Но сегодня вечером мы вдвоем пойдем и принесем пустынный бал для четырех человек (Х. Надир).

У тебя есть червь - у тебя есть деньги - Скажи, у тебя есть червяк?

- Что такое червяк, дядя? (Дж. Амиров)

Провести митинг - убить человека. Хорошо Агалы, что скажешь, отложим встречу или оставим на завтра (Дж. Амиров).

Кроме того, в игре лото также называют номера лото специальными метафорами: 1-сойтись, 11-дерево, 7-симон сапог, 40 - ведро и т. д.

Ключевые слова: Жаргон, арго, социальная группа, метафора, язык вора и злодея

Daхil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ VƏTƏNİMİZDƏ BANK İŞİNİN TARİXİNƏ DAİR

Hacı Həsənov

A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: hacihasanov@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.46

Xülasə. Mövcud məqalədə müxtəlif qaynaqların habelə tarixşünaslıq ədəbiyyatının mötəbər məlumatları əsasında XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bank sektorunun meydana çıxması və inkişafı ilə əlaqədar olan məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif tərəfindən vətənimizdə bankların meydana çıxması və inkişafı tarixinə işıq salan bir sıra maraqlı, bir hissəsi elmi dövriyyə birinci dəfə daxil edilən materiallar verilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş bank müəssisələri, hətta dərin iqtisadi böhran illərində kifayət qədər möhkəm sabitlik nümayiş etdirir, və bütövlükdə nəzərdə keçirilən dövrə Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafında müsbət rol oynayırdılar. Məqalədə belə bir nəticəyə də gəlinmişdir ki, XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi böhranının baş verməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında başlıca olaraq neft sənayesinə təsir etmiş, lakin buna baxmayaraq, Rusiya kommərsiya banklarının Bakı şöbələri öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, bank, Tağıyev, Nobel, böhran, neft

Giriş

Dünya, o cümlədən də Avropada bank-maliyyə sisteminin tarixi az qala minillik bir yaşa malik olsa da, Quzey Azərbaycanımızda bank işinin tarixi öz başlanğıcını təxminən 200 il bundan əvvəl götürmüşdür. XIX əsrin ilk yarısında sadə bank əməliyyatlarını keçirən inzibati orqanların fəaliyyətindən başlayan bankçılıq işi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, xüsusən də Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında əmtəə kapitalist münasibətlərinin hakim mövqelərə yiyələnməsi ilə banklar iqtisadi fəaliyyətin çox mühüm amilinə çevrilmiş, xüsusən də böyük Bakı neft sənaye rayonunda coşqun inkişaf dövründə sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı və başqa istehsal sahələrinin inkişafında çox mühüm rol oynamış, iqtisadi böhranların xüsusən də 1900-1903-cü illər ümumdünya iqtisadi böhranının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması işində iri və xırda şirkətlərin fəaliyyətinə kifayət qədər müsbət təsir göstərmişdir.

Əsas hissə

Şimali Azərbaycanda Romanovçu müstəmləkə rejiminin ilk dövründə burada bank əməliyyatları çox məhdud şəkildə bəzi inzibati orqanların strukturları (ilk növbədə də quberniya və vilayət xəzinə palatalarının xəzinədarlıqları) tərəfindən reallaşdırılmışdır. Bu baxımdan Şamaxı quberniyası (1846-1859) xəzinə palatasının, Rusiya Dövlət Şurasının 8 aprel 1872-ci il tarixli qərarı ilə yaradılmış Bakı Xəzinə palatasının fəaliyyətini misal göstərmək olar [1; 27, c. 709].

1872-ci il iyulun 1-dən fəaliyyətə başlamış Bakı Xəzinə palatasını xəzinədarları

(Dərbənd, Yelizavetpol, Zaqatala, Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şuşa xəzinədarlıqları, habelə Temir xan – şura məxaric şöbəsi; İrəvan və Naxçıvan bölgələri Tiflis xəzinə palatasının fəaliyyət dairəsinə daxil edilmişdi) demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycanı əhatə edirdi. 1879-cu il dekabrın 18-də Qafqaz canişininin əmri ilə daha 4 yeni xəzinədarlıq (Göyçay, Cavad, Zəngəzur və Qazax) yaradılmışdı. [2, v. 1, 26, 31 arx.; 3, v. 15-16; 4 v. 5; 5, v. 186; 6, 56-57 və b.]. Lakin bu xəzinədarlıqların “bankçılıq” fəaliyyəti çox məhdud olub, təbii ki, mövcud tələbatı ödəyə bilmirdi.

Hələ XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının, xüsusilə neft sənayesinin yüksək sürətlə inkişaf edərək kapitalizm mərhələsinə daxil olması daxili və xarici ticarətdə mal dövriyyəsinin xeyli artmasına gətirib çıxartmışdı. Əksər qaynaqların məlumatlarına görə, Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş Rusiya kommertiya banklarının şöbələri yalnız kredit əməliyyatlarını həyata keçirmiş, ticarət əməliyyatlarında iştirak etməmişdilər. Sözsüz ki, sələmçi kapitalına nisbətən bank kapitalının daha ucuz şərtlərlə kredit kimi verilməsi mal dövriyyəsinin müəyyən qədər artmasına səbəb olan başlıca amil idi. Hələ 1860-cı ildə Rusiya Dövlət bankı təşkil olunmuşdu ki, bu bank da ölkənin iri kommertiya bankı idi. Bu bank 1896-1897-ci illərdən etibarən Rusiyanın mərkəzi emissiya bankına çevrilmişdi [20, c. 609]. Dövlət bankının təsis edilməsindən sonra, XIX əsrin 60-cı illərində müxtəlif kommertiya və torpaq bankları təsis olunmağa başlamış, 15 ildən də az olan qısa müddət ərzində Rusiyanın kapitalist kredit sistemi təşəkkül tapmışdı [28, c. 103]. 1861-ci ildən sonra imperiyada kapitalizmin sürətli inkişafı özəl kommertiya banklarının yaranması zəruriliyini qarşıya qoyurdu. 1864-cü ildə Peterburq özəl kommertiya bankının təsis olunması digər müxtəlif səhmdar kommertiya banklarının yaranmasına yol açdı [25, c. 94].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öz fəaliyyətinə 1860-cı il iyunun 1-dən başlayan Rusiya Dövlət Bankı Rusiya kapitalist kredit sisteminin ilk bankı oldu. Əgər məhdud sayda olan şəhər ictimai banklarını nəzərə almasaq, o zaman Rusiya imperiyasında ilk kommertiya banklarının yaranmasının tarixi 1863-1864-cü illərə şamil oluna bilər. Onların daha geniş miqyasda təsis olunması dövrü isə 1870-1873-cü illərə təsadüf etmişdir. XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində ölkənin kommertiya bankları sistemində (səhmdar, qarşılıqlı ictimai kredit və şəhər bankları) Dövlət bankının xüsusi mövqeyi müəyyənleşmiş və özünün mövcud olduğu bütün illər ərzində bu bank ölkənin iri və əsas kommertiya bankı rolunu qoruyub saxlamışdır [21, c. 84].

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sənayesinin inkişafı və onun xüsusi çəkisinin artması bu sahənin nəinki böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir, həm də iri kapital qoyuluşlarını tələb edirdi. Kreditə olan tələbat neft sənayeçilərini onun əldə olunması işi ilə ciddi surətdə məşğul olmağa vadar etdi. Yerli vəsaitlərin, yerli maliyyə mənbələrinin son dərəcə məhdudluğu, kreditə olan kəskin tələbat neft sənayeçilərini Bakıda bank müəssisələrini açmağa vadar edirdi [24, cc. 6-7]. 1874-cü il fevralın 28-də, digər bir məlumata görə isə 1874-cü ilin iyununda Bakıda açılan Bakı Kredit

Cəmiyyəti ilk bank müəssisəsi olmaqla Şimali Azərbaycanda kapitalist kredit sisteminin yaranmasının başlanğıcını qoydu [12, s. 253; 31, c. 97]. “Qarşılıqlı kredit cəmiyyəti” adlandırılan bu cəmiyyət ssudaların verilməsinə görə əvvəllər sələmçilər tərəfindən yığılan 50-60% deyil, 10-11% məbləğində gəlir əldə edirdi [24, c. 7]. 1874-cü il iyunun 1-dən etibarən Bakıda Rusiya Dövlət Bankının şöbəsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı ki [12, c. 253], bu da sənayeçilərin və tacirlərin öz maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün mühüm vasitə olmuşdu [28, c. 143]. Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanda kredit-bank sisteminin yaranması prosesi iki istiqamətdə cərəyan edirdi: bunlardan biri Rusiyanın dövlət və səhmdar banklarının şöbələrini açılması, digəri isə kiçik kredit müəssisələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi idi [31, c. 97]. Rusiya Dövlət Bankının Bakı şöbəsinin əsas fəaliyyət dairəsini kredit və əmanət-ssuda yoldaşlıq cəmiyyətlərinin qeydiyyatı və onlara xidmət, veksəl əməliyyatlarının aparılması, Şamaxı, Quba və digər xəzinədarlıqları ilə bank əməliyyatlarının aparılması, poçt-teleqraf idarələri və əmanət kassaları ilə maliyyə məsələlərinin həlli, əmanət-ssuda yoldaşlıq cəmiyyətlərində təftişlərin aparılması və sairə təşkil edirdi. [15, s. 96]. Bakı şəhərində birdən-birə iki bank müəssisəsinin açılması təsərrüfatın kapitalist yolu ilə daha sürətlə inkişafına əlverişli şərait yaratsa da, neft sənayesinin inkişafı ilə müqayisədə onlar hələ də son dərəcə azlıq təşkil edirdilər. Buna görə də sonrakı illərdə Rusiyanın bir sıra şəhərlərində mövcud olan kommərsiya bankları Bakıda öz şöbələrini açmağa başladılar [16, s. 150]. Belə ki, 1886-cı ildə Bakıda Tiflis Kommərsiya Bankının, 1890-cı ildə Volqa-Kama Kommərsiya Bankının, 1897-ci ildə Kiyev və ya Cənubi Rusiya Sənaye Bankının, Rus Ticarət-Sənaye bankının, 1898-ci ildə isə Sankt-Peterburq-Azov Kommərsiya Bankının şöbələri təsis edilmişdi [30, c. 39]. Beləliklə, 1893-cü ildə Bakı şəhərində artıq üç özəl kredit müəssisəsi – “Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti”, Tiflis Kommərsiya Bankının və Volqa-Kama Kommərsiya Bankının şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Veksəllərin uçotu və faizli kağızların əməliyyatları üzrə “Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti”nin xüsusi çəkisi 59,4%-ə, Tiflis Kommərsiya Bankının şöbəsinin xüsusi çəkisi 36,5%-ə, Volqa-Kama Kommərsiya Bankının şöbəsinin xüsusi çəkisi isə cəmi 4,1%-ə bərabər idi [24, cc. 16, 18].

XIX əsrin 90-cı illərində Bakıda neft hasilatının sürətlə artması şəhərin ticarət-sənaye dövriyyəsinin genişlənməsinə, həm də burada bank müəssisələrinin çoxalmasına səbəb oldu. Nəticədə 1900-cü ildə Bakıda artıq 7 bank müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Dövlət Bankının, Sankt-Peterburq Kommərsiya Bankı, Rus Ticarət-Sənaye Kommərsiya Bankı, Tiflis Kommərsiya Bankı, Cənubi Rusiya Sənaye Bankı və Volqa-Kama Kommərsiya Bankının şöbələrindən, habelə Bakı Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyətindən ibarət idi [16, s. 150]. 1896-cı ildən etibarən bankların fəaliyyəti Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində də yayılmağa başlamışdı [24, c. 19]. Belə şəhərlərdən biri də Yelizavetpol (Gəncə) idi ki, burada da 1896-cı il iyulun 1-də Azov-Don Səhmdar Kommərsiya bankının şöbəsi açılmışdı [12, s. 254]. Həm də onu da bildirək ki, Rusiyanın səhmdar kommərsiya bankları arasında ilk olaraq Azov-Don bankı Gəncə şəhərində öz şöbəsini açmışdı [30, c. 323]. 1901-ci ildə Bakıda Şimal

Bankının şöbəsi açılmışdı. 1903-cü ildə bu şöbənin illik dövriyyəsi 264 milyon rubl, veksellərin uçotu isə 7 milyon rubl təşkil edirdi. 1902-ci ildə Bakıda Rus Xarici Ticarət Bankının da şöbəsi açılmışdı. Bankın əməliyyatları onun nizamnaməsinə əsasən həyata keçirilirdi. 1905-ci ildə veksellərin uçotu üzrə aparılan əməliyyatların məbləği 5 milyon rubla bərabər olmuş, bu şöbə tərəfindən 6 milyon rubl məbləğində ssudalar verilmişdi [24, c. 41].

Yuxarıda göstərilən kommertiya banklarının şöbələrindən sonra, 1902-ci ildə Bakıda İkinci qarşılıqlı kredit cəmiyyəti açıldı. Cəmiyyətə daxil olan hər bir kəs ona təklif olunan kreditdən 10%-ni cəmiyyət ödəməli idi, yəni bu cəmiyyət 10%-lə kredit verirdi. İkinci Bakı qarşılıqlı kredit cəmiyyətinin əməliyyatlarına veksellərin uçotu, əmanət qoyuluşlarının cari hesablara qəbulu, əmanət qoyuluşlarının və kreditin verilməsi və s. daxil idi [24, c. 42]. 1903-cü ildə isə Bakıda Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommertiya Bankının şöbəsi açılmışdı ki, bu bank da Rusiyanın ən iri kommertiya banklarından biri sayılırdı. Bankın Bakı şöbəsinin əməliyyatlarına həm də xaricə pul köçürülməsi daxil idi. Artıq bankın şöbəsinin açıldığı il onun tərəfindən 364 milyon rubl məbləğində pul köçürülməsi əməliyyatı həyata keçirilmiş, iki ildən sonra həmin əməliyyatların məbləği 2619 milyon rubla qədər gəlib çatmışdı [24, c. 42].

XX əsrin əvvəllərində bank müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında

1900-1903-cü illərin ümumdünya iqtisadi böhranı Şimali Azərbaycan neft sənayesinə də təsir etmiş, Bakı şəhərində 1909-cu ilə qədər, 1907-ci ildə fəaliyyətə başlayan şəhər xüsusi lombardından başqa, borc verən heç bir yeni müəssisə açılmamışdı. Neft hasilatının və neft məhsullarının ticarətinin həcmnin azaldığı, gəmiçilikdə yük daşınmasının ixtisara düşdüyü, işçi qüvvəsinə tələbatın xeyli məhdudlaşdığı və bir çox idarələrin iflasa uğradığı bir şəraitdə Rusiya səhmdar kommertiya bankları öz fəaliyyət dairələrini genişləndirmək, Bakı rayonunda yeni şöbələr açmaq istəmirdi [13, s. 64]. 1903-cü ildə Bakıda İran (Persiya) Uçot-Ssuda Bankının şöbəsi [26, c. 49] açıldı [17, s. 171]. Adında “İran” sözünün olmasına baxmayaraq, həmin bankı İranla bağlayan əslində onun ancaq apardığı əməliyyatlar idi. Belə ki, XIX əsrin 90-cı illərində rus kapitalına məxsus şəxsi kredit müəssisəsi kimi yaradılan və sonralar Rusiya dövlətinin əmlakına çevrilən bu uçot-ssuda bankı həmin adı 1902-ci ildə almışdır [26, cc. 47-60]. Bankın İdarə Heyəti Sankt-Peterburqda Rusiya Dövlət Bankı ilə eyni binada yerləşirdi [25, c. 55]. 1898-ci ildən 1905-ci ilədək bankın idarə heyətinin sədri vəzifəsini, sonralar Rusiya imperiyasının sonuncu maliyyə naziri olmuş Pyotr Lvoviç Bark tuturdu [28, cc. 335-336]. Bankın İdarə Heyətinə həm dövlət nümayəndələri, həm də Romanovlar sülaləsinin üzvləri: böyük knyazlar Vladimir Aleksandroviç, Andrey Vladimiroviç və Kirill Vladimiroviç daxil idilər [26, c. 49]. Bankın Bakıdan başqa İrəvanda, Lənkəranda və Culfada, həmçinin Mərvdə, Aşqabadda, Moskvada agentlikləri vardı. İran ərazisində isə Təbriz, Tehran, Məşhəd, Rəşt və Kirmanşahda 5 şöbəsi və digər yerlərdə 9 agentliyi vardı [26, c. 49]. 1909-cu ildə neft sənayesi və onunla bağlı istehsal müəssisələrinin əksəriyyəti böhranın uzunmüddətli təsirindən xilas olduqdan sonra Bakıda kredit-bank sisteminin yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdı. 1909-cu ildə

Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankı Balaxanı kəndində özünün yeni şöbəsini açmışdı [26, c. 65]. 1908-ci ildə Nuxada Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti yaradılmışdı. 1909-cu ildə isə burada “Əhmədov qardaşlarının bankir evi” fəaliyyət göstərməyə başlamışdı [31, c. 98].

Banklar tərəfindən kreditin verilməsi əsas etibarilə veksellərin uçotu və ssudaların verilməsi əməliyyatları ilə həyata keçirilirdi. Uçot əməliyyatı vekselin müddəti qurtarana qədər onun ödəmə öhdəçiliyinə - pula çevrilməsindən ibarət idi. Əməliyyatın ikinci növü malların və göndərilən mallara nəqliyyat müəssisələri sənədlərinin girovu müqabilində ssudaların verilməsindən ibarət idi. Bu əməliyyatların ölçüləri onu göstərməyə imkan verir ki, bank kapitalı kənd təsərrüfatına, xüsusilə, pambıqçılıq, üzümçülük və onunla bağlı olan şərabçılıq sahəsinə çox geniş surətdə nüfuz edirdi [29, c. 26]. XX əsrin əvvəllərində Rusiya kommersion banklarının Bakı şöbələri ticarət-sənaye dairələrinin ən iri nümayəndələrinə kredit açırdılar. Buna görə də banklarda açılan kredit məbləğinin böyük əksəriyyəti firmaların az bir qrupunun payına düşürdü. Məsələn, 1907-ci ildə ən çox kredit “Xəzər-Qara dəniz” şirkətinə (1000 min rubl), “Oleum” şirkətinə (750 min rubl), “Bakı neft sənayesi” şirkətinə (500 min rubl), “Könşinin manufaktura” şirkətinə (300 min rubl), H.Z.Tağıyevin bez fabrikinə (300 min rubl), H.Ş.Dadaşovun firmasına (250 min rubl), Musa Nağıyevin şirkətinə (250 min rubl) və s. kreditlər açılmışdı [17, s. 173]. Bundan başqa, bankların bir sıra əməliyyatlarını Şimali Azərbaycan bölgələrində kreditin inkişafında bələdçi rolunda çıxış edən xəzinədarlıqlar həyata keçirirdilər. Bunlar Bakı, İrəvan, Quba, Səlyan, Lənkəran, Şamaxı, Göyçay, Ağdaş, Nuxa, Zaqatala, Şuşa və Qazax qəza xəzinədarlıqları idi [24, c. 210]. Yelisavetpol quberniyasında da kiçik kredit işləri üzrə quberniya komitəsi mövcud idi. 1913-cü ilin sonu üçün Yelisavetpol quberniyasının şəhər və kəndlərində 37 kiçik kredit müəssisəsi qeydə alınmışdır. Onlardan 16 kredit, 21 isə ssuda-əmanət şirkəti idi. Yelisavetpol şəhərinin özündə isə ssuda-əmanət kredit müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [11, vv. 21-21 arx.]. 1914-cü ilin payızına olan məlumata görə isə, Yelisavetpol quberniyasında qırx iki fəaliyyətdə olan kiçik kredit müəssisəsi, iki – açılışa yenidən icazə alınmış müəssisə və on səkkiz – açılış barədə vəsatət qaldırılmış müəssisə var idi [11, v. 51].

1917-ci il oktyabr çevrilişindən əvvəlki Quzey Azərbaycan kredit sistemi öz ətrafında kommersion krediti banklarının 28 şöbəsini, 7 ipoteka krediti bankını, 8 qarşılıqlı kredit cəmiyyətini, 5 bankir kontorunu, 13 xəzinədarlığı, 135 kiçik kredit müəssisəsini və çoxlu sayda mərkəzi poçt-teleqraf əmanət kassalarını, ümumilikdə isə 200-dən çox iri və kiçik kredit müəssisəsini birləşdirirdi [30, c. 40]. Yuxarıda göstərilən rəqəmlər tam əminliklə onu söyləməyə imkan verir ki, Quzey Azərbaycanın kredit sistemi bütün Cənubi Qafqazda ən iri və geniş şaxələnmiş kredit sistemini təşkil edirdi. Bu kredit sistemi ümumrusiya kredit sistemində ən əhəmiyyətli kredit sistemlərindən biri idi [30, cc. 40-41]. Quzey Azərbaycan kredit sistemində ən böyük çəki şəxsi rus kapitalına, daha sonra dövlət kapitalına, olduqca cüzi bir hissəsi isə şəxsi Azərbaycan kapitalına məxsus idi [30, c. 41]. İrəvan quberniyasındakı Uluxanlı stansiyasından İran sərhədinə qədər dəmir yolu xətti çəkildikdən

sonra, XX əsrin əvvəllərində mühüm ticarət mərkəzinə çevrilmiş Culfada 1910-cu ildə Azov-Don Kommersiya Bankının şöbəsi, 1911-ci ildə İran Uçot-ssuda Bankının şöbəsi, 1912-ci ildə isə Tiflis Kommersiya Bankının şöbəsi açılmışdı. 1911-ci ildə Lənkəranda Rus-Asiya Bankının komisionerliyi fəaliyyətə başlamış, 1913-cü ildə həmin şöbə müəssisəyə çevrilmişdir [13, s. 66]. Birdən-birə üç kredit müəssisəsinin Culfada cəmləşməsi həm yerli kənd təsərrüfatı istehsalının – ipəkçiliyin, pambıqçılığın, bağçılığın, həm pambıq, barama, meyvə və digər məhsulların ticarətinin inkişafı, həm də İran ilə Azərbaycan arasında aparılan ticarətin əsas etibarilə bu qəsəbə vasitəsilə həyata keçirilməsi ilə şərtlənirdi [31, cc. 96-97]. Bakı şəhərində Rusiya kommersiya banklarının yeni şöbələri təsis olunduqca onların arasında gedən rəqabət mübarizəsi də kəskinləşirdi. Əsas rəqabət Volqa-Kama Kommersiya Bankı ilə Tiflis Kommersiya Bankının şöbələri arasında gedirdi ki, onların da hər biri müxtəlif sənaye qrupları ilə əlaqədə idi. Məsələn, Volqa-Kama Kommersiya Bankının şöbəsi “Nobel qardaşları” şirkəti ilə, Tiflis Kommersiya Bankının şöbəsi isə A.İ.Mantaşovun neft sənayesi firması ilə sıx şəkildə bağlı idi [24, c. 49]. 1913-cü ildə Rus-Asiya Bankı və Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya bankı “Mantaşov və K^o” neft sənayesi cəmiyyətinin səhmdarları idilər və eyni vaxtda rus “Nefit” şirkətinə dəstək göstərirdilər [24, c. 49]. Eyni zamanda “Mantaşov və K^o” cəmiyyəti “Rozenberq və K^o” Paris bankir evi ilə sıx əməkdaşlığa malik idi. Rus-Asiya Bankı Paris banklarının dəstəyinə arxalanaraq, Bakı neft sənayesinə xüsusi maraq göstərirdi [18, c. 101]. 1910-cu ildə Bakıda ümumi dövriyyəsi 895 milyon rubla bərabər olan Rus-Asiya Bankının şöbəsi açılmışdı [24, c. 42]. Rus-Asiya Bankının Bakı şöbəsi Petrovsk, Dərbənd və Lənkəran şöbələri ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Onun fəaliyyət dairəsini əsasən ssuda əməliyyatları, səhmlərin saxlanması və pul əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi təşkil edirdi [15, ss. 103-104]. Neft sənayesi sahibkarlarından Şəmsi Əsədullayevin öz ticarət əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Rus-Asiya Bankının Bakı şöbəsi ilə müxtəlif maliyyə əməliyyatlarının aparılmasına dair arxiv sənədlərində 1910-cu ilə dair bir sıra məlumatlar var [10, vv. 2, 12, 13, 15]. Birinci Dünya müharibəsi illərində bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması prosesi daha da güclənmişdi. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, 1917-ci ildə “Nobel qardaşları” şirkətinin əməliyyatlarında artıq 15 müxtəlif rus və xarici bank iştirak etmişdi [18, c. 104]. Bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması prosesi “Şell” beynəlxalq birliyinin tərkibinə daxil olan neft müəssisələri qrupunda da qismən də olsa müşahidə olunurdu. İngilis-holland bank kapitalına arxalanan və alman bankları ilə ümumi maraqlara malik olan “Şell” birliyi, “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi cəmiyyəti” və “Mazut” neft cəmiyyətinin bütün səhmlərini ələ keçirmişdi. “Şell” qrupuna daxil olan müxtəlif müəssisələrin idarə heyətlərində aşağıdakı rus bankları təmsil olunurdular: Petroqrad Beynəlxalq Bankı – “S.M.Şibayev və K^o” cəmiyyətində, Sibir Ticarət və Petroqrad Beynəlxalq bankları – “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi cəmiyyəti”ndə, Moskva bankı – “Mazut” cəmiyyətində və s. [18, cc. 106-107]. 1914-cü ildə Şimali Azərbaycanın maliyyə-kredit sistemi tarixində baş verən əlamətdar hadisə H.Z.Tağıyevin şəxsi bankir evi əsasında Quzey

Azərbaycanın öz milli bankının – Bakı Tacir Bankının yaradılması oldu. Bankın idarə heyəti Bakıda, agentliyi isə Dağıstan vilayətinin Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərində yerləşirdi. Quzey Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli sənaye müəssisələrini hərtərəfli surətdə maliyyələşdirmək, yerli sahibkarların kreditə olan tələbatlarını ödəmək bu bankın yaradılmasının əsas məqsədini təşkil edirdi [15, s. 104]. Bakı Tacir Bankının açılması tədbiri Şimali Azərbaycanın kredit sistemində yerli milli kapitalın iştirakının genişlənməsi, burada Rusiyanın maliyyə oliqarxiyası qruplarından birinin formalaşması kimi səciyyələnir [14, s. 109]. Bakı Tacir Bankı “H.Z.Tağıyev” adlı xüsusi bankir kontoru əsasında açılmışdı və sənaye müəssisələrinin daha geniş miqyasda maliyyələşdirilməsi, ilk növbədə Azərbaycan sahibkarlarına hər cür kömək göstərilməsi sahəsində Tağıyevin planlarının həyata keçirilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyətə malik idi [14, s. 110]. Bakı Tacir Bankının əməliyyatlarına rəhbərlik edilməsi işi o zaman Rus-Asiya bankının Bakı şöbəsinin direktoru və Peterburq beynəlxalq kommersiya bankının Odessa şöbəsinin və Şimal bankının Bakı şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışan L.B.Yakuboviçə həvalə olunmuşdu [14, s. 111]. Bankın idarə heyətinin sədri Musa Nağıyev, bank şurasının sədri isə H.Z.Tağıyev idi [13, s. 65]. Ümumiyyətlə, bankın təsisçilər heyəti H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, D.V.Sirovin, İ.F.Skrepinski və İ.M.Lbovdan ibarət idi. Bankın ilkin əsas kapitalı 3 milyon rubla bərabər idi ki, o da hər biri 250 rubl olmaqla 12 min səhmə bölünmüşdü [19]. Bakı Tacir Bankının Dövlət Bankının Bakı şöbəsi ilə saxladığı bir sıra maliyyə əlaqələri barədə arxiv sənədlərində bir çox məlumat əldə etmək mümkündür. Məsələn, 1914-cü il oktyabrın 31-də Bakı Tacir Bankı, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi qarşısında veksellərin yenidən uçota alınması və veksellə faizli kağızların girovu müqabilində veksəl kreditinin açılması barədə vəsatət qaldırmışdı. Bu vəsatətə cavab olaraq, 1914-cü il noyabrın 25-də Dövlət Bankının Bakı şöbəsinin uçot-ssuda komitəsi tərəfindən Bakı Tacir Bankına 500 min rubl məbləğində veksəl krediti açılması barədə qərar qəbul edilmişdir. 1915-ci ilin əvvəlində Bakı Tacir Bankı, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi qarşısında veksellərin yenidən uçota alınması və xüsusi cari hesab formasında əlavə veksəl kreditinin açılması barədə yeni bir vəsatət qaldırmışdı. Bu vəsatətə müvafiq olaraq 1915-ci il aprelin 3-də Dövlət bankının Bakı şöbəsinin uçot-ssuda komitəsi tərəfindən Bakı Tacir Bankına 1 milyon rubl məbləğində əlavə veksəl kreditinin açılması barədə qərar verilmişdi. 1916-cı ilin martında Bakı Tacir, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi qarşısında veksəl kreditinin artırılması barədə qaldırdığı vəsatətinə cavab olaraq Dövlət bankının Bakı şöbəsinin Uçot-Ssuda Komitəsi tərəfindən Bakı Tacir Bankına 1 milyon 500 min rubl məbləğində əlavə kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir [7, vv. 67, 69-69 arx., 92-92 arx., 93]. 1916-cı ilin aprelində Dövlət Bankının Bakı şöbəsinə aprelin 14-dən etibarən Bakı şəhərində Azov-Don Bankının yerli şöbəsinin təsis edilməsi barədə məlumat daxil olmuş [8, v. 88; 9, v. 49] və bundan bir qədər sonra “Azov-Don” kommersiya bankının Gəncə şöbəsi də açılmışdı [24, c. 210].

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Bakıda Tiflis Kommersiya Bankının, Volqa-Kama Kommersiya Bankının, Cənub-Rus Ticarət Bankının, Sankt-Peterburq-Azov Kommersiya Bankının, Rus Ticarət-sənaye Bankının, Uçot-ssuda bankının, Şimal Bankının, Rus Xarici Ticarət Bankının, Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankının, Rus-Asiya Bankının, Azov-Don Kommersiya Bankının şöbələri fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin ikinci onilliyində Quzey Azərbaycanda bank müəssisələrinin inkişafında səciyyəvi cəhət ondan ibarət idi ki, bu dövrdə yerli Ticarət bankı və iki “Qarşılıqlı kredit cəmiyyəti” fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa, əmanət kassaları və lombardlar da Bakının kredit sistemində daxil idi [24, c. 209].

Quzey Azərbaycanda kredit sisteminin formalaşmasının xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, onun yaranması və inkişafında rus səhmdar bank kapitalı iştirak edirdi. Bunu təsdiq edən fakt odur ki, Peterburq Beynəlxalq Bank qrupu 6 iri neft müəssisəsinə nəzarət edir, Azov-Don Bank qrupunun tərkibinə daxil olan müəssisələrin sayı 7-dən az deyildi, 1917-ci ilin əvvəlində Rus-Asiya bankının nəzarəti altında isə 18 iri Bakı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi [22, cc. 40-41]. Digər bir xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, 1914-cü ildə açılan Bakı Tacir Bankı Quzey Azərbaycanın kredit sistemində yerli Azərbaycan kapitalının iştirakının genişlənməsinə, Rusiya maliyyə oliqarxiyası qruplarından birinin formalaşmasına gətirib çıxartmışdı [23, c. 96].

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi böhranının baş verməsi və bu prosesin Quzey Azərbaycan iqtisadiyyatında başlıca olaraq neft sənayesinə təsir etməsinə baxmayaraq, Rusiya kommersion banklarının Bakı şöbələri öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmiş, neft sənayesinin yenidən dirçəlməsi üçün müxtəlif kredit əməliyyatları yerinə yetirmişdilər. Bakı neft rayonunda fəaliyyət göstərmiş iri firmalar durğunluq illərindən istifadə edərək, neftin qiymətini süni surətdə qaldıraraq, onların banklarla apardıqları kredit əməliyyatları nəticəsində bank şöbələri müflisləşmək təhlükəsindən xilas ola bilmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy. 1, iş 1, 42 v.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 2, 54 v.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 93, 30 v.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 149, 27 v.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 164, 232 v.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 272, 89 v.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.229, siy.1, iş 189, 120 v.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 229, siy.2, iş 59, 102 v.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 229, siy.2, iş 504, 70 v.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 230, siy.1, iş 15, 54 v.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 384, siy.2, iş 10, 74 v.

12. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV cild (XIX əsr). (2000). Bakı: Elm, 504 s.
13. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900 – 27 aprel 1920). (2001). Bakı: Elm, 584 s.
14. İsmayıl., İbrahimov M., *El atası*.(1994). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 120 s.
15. Musayev A.F., Vəliyev N.N., Quliyev A.S. (1999). *Qiymətli kağızlar bazarı*. Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 324 s.
16. Musayev M.Ə. (1972)*XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti* (1883-1900-cü illər).Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 193 s.
17. Musayev M.Ə. (1975). *XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti* (1900-1917-ci illər).Bakı, “Elm”, 191 s.
18. Ахундов Б.Ю. (1959). *Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности*. М.: Издательство Социально-Экономической Литературы , с.295
19. Бакинский купеческий банк. Баку, 14-го января 1914-го года, № 10, с.4
20. Большая Советская Энциклопедия. Том 2. (1970). *Третье издание*. М.: Издательство «Советская Энциклопедия», , с.724
21. Гиндин И.Ф. (1960). *Государственный банк и экономическая политика царского правительства* (1861-1892 годы). М. Госфиниздат, с.416
22. Гиндин И.Ф., Шепелев Л.Е. (1960). *Банковские монополии в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Исторические записки*. Академия Наук СССР, Институт Истории. Том 66. Издательство Академии Наук СССР, сс. 20-95
23. Ибрагимов М.Дж. (1990). *Предпринимательская деятельность*. Г.З.Тагиева. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, с. 109
24. Касумова А.М. (1969). *Кредитно-банковские учреждения Азербайджана* (1874-1932 г.г.): Дис.... канд. экон. наук. Баку, с. 223
25. Лившин Я.И. (1961). *Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала)*. М.: Издательство Социально-Экономической Литературы, с.445
26. Павлова И. К. (2017). *Из истории деятельности Учетно-ссудного банка Персии* (по материалам русских архивов). Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения.Т. 22, № 2. сс.47-60
27. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. (1836). собр. 2, т. 10. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, с. 1799
28. *Советская Историческая Энциклопедия*. (1962). Том 2. М.: Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия», с.1022

29. Умаев А.А. (1965). *Проникновение капитала в сельское хозяйство Азербайджана* (виноградарство и хлопководство) 1883-1914 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, с.36
30. Умаев А.А., (1970). *Касумова А.М. Роль банковского и ростовщического капитала в экономическом развитии дореволюционного Азербайджана*. Материалы по экономической истории Азербайджана (к V Международному Конгрессу Экономической истории). Под редакцией академика АН Азербайджанской ССР А.С.Сумбатзаде. Баку: Издательство «Элм», сс.38-46
31. Умаев А.А. (1963). *Развитие кредитно-банковой системы и влияние ее на некоторые отрасли торгового земледелия в Азербайджане*. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, том XIX, № 8. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, сс. 91-102

ABOUT THE HISTORY OF BANKING INDUSTRY OF OUR MOTHERLAND IN XIX- BEGINNING OF XX CENTURIES

Haji Hasanov

Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS, Baku, Azerbaijan

Present article discusses the matters related to the emergence and development of Banking sector in North Azerbaijan in XIX- beginning of XX centuries based on various reliable sources and historical literature. The author introduces several relevant materials (some of which are debuting the scientific area), that enlightens the reader about the history of creation and development of Banks in our Motherland. The research conducted proves that banking entities, that were present in North Azerbaijan demonstrated a sophisticated sustainability towards harsh economic circumstances present in that period even in the years of economic crisis, and in particular played quite a positive role in the development of various economic spheres of North Azerbaijan within that period. The article also came to the conclusion that the occurrence of the world economic crisis at the beginning of the 20th century mainly affected the oil industry in the economy of Azerbaijan, but despite this, the Baku branches of Russian commercial banks were able to maintain their positions.

Key words: Northern Azerbaijan, bank, Tagiyev, Nobel, crisis, oil

К ИСТОРИИ БАНКОВСКОГО ДЕЛА НАШЕЙ РОДИНЫ В XIX-нач. XX вв.

Гаджи Гасанов

Институт истории имени А.А. Бакиханова НАНА, Баку, Азербайджана

В настоящей статье на основе достоверных сведений различных источников, а также историографической литературы рассмотрены вопросы связанные с возникновением и развитием банковского сектора в Северном Азербайджане XIX-нач. XX вв. Автором приводится ряд интересных материалов (часть которых впервые вводится в научный оборот), которые проливают свет на историю возникновения и развития банков в нашей Родине. Проведённые исследования

доказывают, что банковские учреждения, действовавшие в Северном Азербайджане показывали довольно крепкую устойчивость даже в годы глубоких экономических кризисов, и в целом играли положительную роль в развитии различных отраслей экономики Северного Азербайджана в рассматриваемый период. В статье также сделан вывод о том, что возникновение мирового экономического кризиса в начале XX века в основном затронуло нефтяную отрасль в экономике Азербайджана, но, несмотря на это, бакинские филиалы российских коммерческих банков смогли сохранить свои позиции.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, банк, Тагиев, Нобель, кризис, нефть

Daхil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

AZƏRBAYCAN EMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR MƏSƏLƏSİ 1918-1929-Cİ İLLƏRDƏ

Kamran Əsədov

AMEA-nın Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: kamranesedov@bk.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.57

Xülasə: Qarabağın strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya bu bölgəyə, Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana, həmçinin Yaxın və Orta Şərqə təsir göstərməyin əlverişli vasitəsi kimi baxırdılar. Bir tərəfdən İngiltərənin və ABŞ-ın bu bölgədə nüfuz qazanmaq istəyi, bir tərəfdən də Rusiya və İranın itirilmiş nüfuz dairələrini “bərpa etmək” cəhdlərinin Ermənistanın Qarabağı, Naxçıvanı və Zəngəzuru tutmaq iddiaları ilə çulğalaşması, digər tərəfdən Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi və bu işdə Türkiyə tərəfindən ona yardım göstərilməsi regionda çox gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin yaranmasına səbəbolmuşdu. Bu vəziyyət Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə, Qarabağın, Naxçıvanın və Zəngəzurun müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə də, Qarabağda erməni separatizmi özünün tüğyan həddinə gəlib çatmışdı

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, türk-müsəlman soyqırımı, bolşevik, Zəngəzur məsələsi

Giriş

XX əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən biri 1918-1920-ci illərin, eləcə də bu illərin ən qanlı hadisələrindən olan Zəngəzur soyqırımının və Zəngəzurun verilməsinin tədqiqi bu gün də aktual problem olaraq qalır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın 1991-ci ildə yenidən öz müstəqilliyinə qovuşması tariximizin bu dövrünə marağı xeyli artırmış, sanballı tədqiqat əsərləri ərsəyə gəlmişdir. Bu, bir tərəfdən Sovetlər dövründə təhrif edilmiş tariximiz haqqında obyektiv məlumat əldə etmək istəyindən qaynaqlanırsa, digər tərəfdən doğma Vətənimizin hazırda üzləşdiyi çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün bəhs olunan dövrün tarixi təcrübəsindən faydalanmaq zərurətindən doğur [17, s. 65].

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərinə doğru Azərbaycanda işıq üzü görünən mətbu orqanlarda və ayrı-ayrı monoqrafiyalarda türk-müsəlman soyqırımı ilə bağlı obyektiv münasibətlərə rast gəlinir. Xüsusilə “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı bir əsrdən artıq müddət ərzində apardıqları soyqırım siyasətinə dövlət səviyyəsində siyasi qiymət verilməsi, bunun bariz nümunəsi kimi, 31 mart gününün azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi təsdiq olunması bu sahədə tədqiqat işlərinin sistemli xarakter almasına zəmin yaratmışdır [16, s. 147].

XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Erməni millətçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yarandıqdan sonra Azərbaycanın daxili və xarici aləmində yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyətdən

istifadə edərək özlərinin “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün yenidən geniş fəaliyyətə başlamışdılar. Bu istiqamətdə onların ilk hədəfi Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək idi. Ancaq Azərbaycan hökumətinin barışmaz mövqeyi ermənilərin planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Azərbaycan üçün çətin və mürəkkəb olan 1918-ci ildə yalnız Türkiyə dövləti onun ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasında ilk gündən respublikamıza hərtərəfli siyasi və hərbi yardım göstərmişdir. Bu yardım erməni millətçilərinin və onların havadarları olan bolşeviklərin xalqımızın tarixi taleyi üçün təhlükəli cəhdlərin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur [21, s. 25].

1918-ci ilin yayında Andranik Ozanyanın başçılıq etdiyi və Qarabağda və Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı talan, zorakılıq və qətl hadisələri törətmiş erməni silahlı dəstələri meydana çıxdıqdan sonra vəziyyət daha da gərginləşdi. Maraqlıdır ki, Ermənistan hökuməti guya Ermənistan hakimiyyətinə tabe olmayan və buna görə də Ermənistan ordusundan kənarlaşdırılaraq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən Andranikin silahlı dəstələrinin əməlləri ilə əlaqəsinin olduğunu etiraf etməkdən imtina edirdi [22, s. 32].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də hər zaman ərazi-sərhəd problemlərini önə çəkərək münaqişə yaratmağa çalışan Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması idi. Məlum olduğu kimi ərazi-sərhəd problemlərini şərtləndirən başlıca amil çarizmdən miras qalmış inzibati-ərazi bölgüsünün əhalinin etnik tərkibinə uyğun gəlməməsi idi. Bunun gələcəkdə respublikalar arasında münaqişələrin yaranmasına səbəb olacağını başa düşən AXC yaranmasının ilk dövrlərində Gürcüstana olduğu kimi Ermənistana da müraciət edərək respublikaların ərazi məsələlərini üçtərəfli danışıqlarda həll etməyi təklif etmişdi [21, s. 65].

Lakin Ermənistan tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe, əzəli Azərbaycan torpaqlarına iddia etməsi bu ölkəni Azərbaycanın xoşməramlı təkliflərinə müsbət yanaşmasına imkan vermədi. Parlament sənədlərinin təhlil edilməsi göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim Ermənistana münasibətdə konstruktiv mövqe tutmuş, bu respublika ilə normal əlaqələrin bərqərar olmasına çalışmışdır. Baş nazir F.X.Xoyski parlamentin açılışı zamanı etdiyi çıxışında Ermənistanla ələ ciddi bir ixtilafın olmadığını göstərərək təəssüflə demişdi: “Doğrudur, məzkur iki dövlətlər ələ olduğu kimi Ermənistan ilə dostluq hasil olmamışdır. Bunun da səbəbi şahid olduğumuz hadisələrdir” [1, v. 8].

Baş nazir iki respublikanın arasında dostluğa mane olası səbəb kimi erməni-azərbaycanlı münaqişəsini görürdü. Parlamentdə “Müsavat” fraksiyası adından çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə gələcək hökumətin erməni siyasətini belə xarakterizə edirdi: “Keçmişin məşum tərəkəsi olan erməni-müsəlman hadisəti-ələmiyyəsinə bir daha meydan verməmək üçün hökumət hər növ fədakarlığa təhəmmül etməli, burada dağıdıcı ədavətin izaləsinə səy etməlidir” [1, v. 13].

Sosialist fraksiyası adından çıxış edən Ə.C.Pepinov da hökumətin qarşısında qoyduğu tələbdə Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılmasını əks etdirirdi: “Yaxın qonşumuz

olan Ermənistan Cümhuriyyətilə şimdiyə qədər heç bir münasibata girilməmiş və mövcud olan münasibət isə pək gərgin, heç dostanə deyil, halbuki, hal və vəziyyət bizim ilə Ermənistan arasında həqiqi dostluğun bərpa edilməsini tələb edir” [1, v. 19].

Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi daim Ermənistanla sülh yaratmaq, münaqişəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll olunmasına tərəfdar idi. Lakin Ermənistan tərəfi nəinki bu təklifləri dəstəkləmir, əksinə hər vaxtlə Azərbaycan topaqlarında etnik təmizləmə apararaq bu torpaqları Ararat Respublikasına birləşdirmək siyasəti aparırdı. Bu məqsədlə erməni hökuməti hətta cinayətkar Andronikin "xidmətlərindən" istifadə etməkdən çəkinmirdi.

Ermənistanın tarixi Zəngəzur torpağı ilə bağlı ərazi iddialarının genişlənməsi

Yeni yaranmış AXC-nin Bakının azad edilməsi və mərkəzi dövlət orqanlarının yaradılması məsələsinə qarışmasından istifadə edən Andronik Naxçıvana hücum edərək Culfada onlarla müsəlman kəndini dağıtmışdı. Azərbaycanın yerli idarə orqanlarının sərəncamında kifayət qədər qüvvənin olmaması Andronikə qarşı mübarizə aparılmasını çətinləşdirirdi. Andronikin yerli türk-müsəlman əhalisini məhv edə-edə Qarabağ hüdudlarını keçməsi erməniləri ruhlandırır, onlar Azərbaycan hökumətinin 3 dəfə xəbərdarlığına baxmayaraq qurultay keçirərək Qarabağın Ararat Respublikasına birləşdiyini elan etdilər. Azərbaycan hökuməti Andronikin törətdiyi qətl-qarət haqqında Ermənistan hökumətinə nota göndərərək bu hərəkətlərin qarşısının alınmasını tələb etsə də, Ermənistan hökuməti Andronikin hərəkətlərinin ona dəxli olmadığını bildirdi [3, s. 112].

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının erməni talanlarından zərər çəkmiş Azərbaycan kəndlərinin təhqiqatı üzrə Azərbaycan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü Mixaylovun məruzəsi əsasında ermənilərin Qarabağdakı separatçı hərəkətləri dəqiq faktlarla açılib göstərilmişdi. Həmin faktların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, özlərini həmişə “əzabkeş”, “məzlum” xalq kimi qələmə verən ermənilər Qarabağın dinc əhalisinə qarşı necə qəddarlıqlar törətmişdilər [20, s. 115].

Parlamentin 20 dekabr 1918-ci il tarixli Qarabağ məsələsinə həsr olunmuş fəvqəladə iclasında çıxış edən F.X.Xoyski bununla əlaqədar deyirdi: “Erməni hökuməti cavab verdi ki, Andronikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, özü də bir asidir. Erməni hökuməti özü də onun rədd edilməsinin və üsyanının yatırılmasını istəyir. Fəqət, gücü yoxdur, iş görə bilmir” [2, s. 25].

Məsələ ilə əlaqədar çıxış edən sosialist Ə.C.Pepinov məsələni daha kəskinliyi ilə qoyaraq göstərdi ki, Andronik hərəkətinin gizli səbəbi Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirməkdir. Nətiq düzgün olaraq göstərdi ki, bu ideya ermənilərin aparıcı partiyası olan daşnakstyunun başlıca məramıdır və daşnaklar hələ Petroqradda Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı layihə təqdim etmişdilər. Hələ bu zaman məsələnin ümumi xarakter daşdığına bildirən müəllif indi məsələnin xarakter və səviyyəsinin

dəyişdiyini göstərirdi: "İndi isə bu hökumət məsələsi olmuşdur. Hərçəndi ki, Ermənistan hökuməti rəsmən bizə "Qarabağda işimiz yoxdur, Qarabağı istəmirik və Andronik ilə əlaqəmiz yoxdur deyir, lakin işlərin m ahiyyəti bundadır" [1, s. 40].

Doğrudan da Qarabağ və Zəngəzurun ilhaq edilməsi daşnakların başlıca məramı idi, daşnak hökuməti gələcəkdə bu torpaqları ilhaq etmək üçün vacib şərt olan etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirən şəxsin timsalında "asi", "üsyankar" görməsi o qədər də inandırıcı görünmür. Bu erməni hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş işğalçı siyasətinin yeganə hadisəsi deyildi. 1919-cu il iyunun 4-də Yevlax-Şuşa yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Üçmıx adlı yerdə qoyulmuş posta hücum edən ermənilər 3 Azərbaycan əsgərini qətlə yetirdilər [4, s. 12]. Bu hadisə Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında onlarla adamın ölümü ilə müşayiət olunan qalmaqala səbəb oldu. Parlamentin deputat komissiyası Şuşaya gedib hadisəni yerindəcə tədqiq etdikdən sonra parlament müzakirələrində doktor Q.Qarabəyli və Ş.Rüstəmbəyov hadisələrdə erməni milli şurasını və ümumilikdə erməniləri günahlandırdılar, erməni deputatlar isə əksinə, vəziyyətin kəskinləşməsində Qarabağ və Zəngəzurun general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu günahlandırmağa başladılar [11, v. 1-18; 5, v. 84-97; 6, v. 1-6].

Səfi bəy Rüstəmbəyov çıxışında obyektiv olaraq Qarabağ hadisəsini legitim hökumətə qarşı üsyan hesab edərək bildirirdi ki, Qarabağ erməniləri sərbəst hərəkət etmir, onlara xaricdən Ermənistanda kömək edirlər. Natiq məsələ ilə bağlı general-qubernatorun əldə etdiyi faktlara əsaslanaraq deyirdi: "General-qubernatorun (X.Sultanov nəzərdə tutulur – S.İ.) əldə etdiyi dəlillər bunu şübhə xaricində isbat edərlər ki, onlar həmişə İrəvanla siyasi və maddi rabitədə olub, Şuşa erməni milli şurasının əlində olan bütün qüvvə və pul İrəvandan göndərilmiş, burası Şuşada Arzumanovun evi axtarıldıqda kəşf edilmişdir" [10]. Parlament üzvünün gətirdiyi təkzibedilməz faktlar bir daha Ermənistanın Qarabağı və Zəngəzuru ilhaq etmək niyyətində olduğu və onun bu niyyəti yerli erməni əhalisi vasitəsilə həyata keçirmək istəməsini sübut edir. Qeyd edək ki, ermənilər bu niyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə xarici mətbuatdan, diplomatik missiyalardan, xüsusilə Paris sülh konfransının tribunasından təbliğat aparırdılar [21, s. 58].

Parlament sənədlərində Ermənistan hökumətinin təhriki ilə Qarabağ hadisələrinin qızışdırılması geniş əks olunub. Qarabağ məsələsinə toxunan Ə.C.Pepinov bu məsələdə Azərbaycan məmurlarını günahlandıran ermənilərə müraciətlə göstərirdi ki, onlar özlərini də məsul bilməlidirlər: "Çünkü Qarabağa milyonlarca paralar və əsləhələr ermənilər üçün Qarabağdan gəlir və bir çox Daşnakstün üzvləri Qarabağa gəlib təbliğat yapıb oranı da Ermənistana qatmaq istəyirlər" [13, v. 96].

Daha sonra Ə.Pepinov Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini tənqid edərək ermənilərin Qafqaz konfransında Azərbaycanın təkliflərinə razı olmadığını, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını Paris sülh konfransında avropalıların əli ilə ilhaq etmək xülyasında olduqlarını göstərirdi: "Biz Qarabağı öz torpağımız hesab edərkən, İrəvan hökuməti də

Qarabağı öz yeri hesab edib oraya qüvvə və kömək göndərməkdə davam edir və sərhəd məsələsini böylə qarışığa salırlar" [13, v. 97].

Ermənilərin 1920-ci ilin martında Qarabağda qaldırtdıqları qiyam zamanı da erməni hökuməti öz mövqeyini açıq surətdə ortaya qoydu. Hələ yanvar ayının əvvəllərində Paris sülh konfransının Qarabağ üzərində AXC-nin hakimiyyətini tanıması erməniləri olduqca məyus etmişdi. Vəziyyətlə barışmaq istəməyən ermənilər zor yoluna əl ataraq vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişməyə cəhd edərək Qarabağ, Zəngəzur və Zəngibazar istiqamətində hücum keçdi. Azərbaycan Ordusu hissələrinin az olduğu Zəngəzurdə hücumun ilk dövründə 40 kənd yandırılmış, minlərlə insan öldürülmüş, on minlərlə əhali qaçqın vəziyyətinə düşmüşdü [14, v. 14].

AXC-nin tarixi Zəngəzur torpağımız ilə bağlı gördüyü tədbirlər

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il iyulun 15-də iclası keçirildi. İclasda xarici işlər naziri M.N.Hacınskinin erməni separatçılarının Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdiyi cinayətkar hərəkətləri barədə məruzəsi dinləndi. Məruzədə deyilirdi: "Artıq dörd aydır ki, Azərbaycanın müxtəlif hissələrində dinc Azərbaycan kəndlərində ermənilər görünməmiş vəhşiliklər göstərir, adamların həyatlarını və əmlaklarını məhv edirlər. Buna görə də ümumdövlət mənafeələrini və əhalinin zərər çəkmiş qruplarının mənafeyini nəzərə alaraq təklif edirik ki, ayrıca bir təşkilat yaradılsın və onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulsun:

1. Bütün zorakı hadisələri dəqiq qeydə almaq;
2. Bu hadisələrin baş verdiyi şəraiti müəyyənləşdirmək
3. Müqəssirləri və dəymiş zərərin həcmi müəyyənləşdirmək.

Bu təşkilat Fövqəladə İstintaq Komissiyası xarakteri daşmalı və onun məlumatları əsas Avropa dillərində - rus, fransız, alman və təbii ki, türk dilində yazılmalı və geniş yayılmalı. Əgər hökumət bu təkliflə razıdırsa, mən xahiş edirəm ki, bu komissiyanın təşkil edilməsi nazirlərdən birinə tapşırılsın və bu komissiyanın xərcləri üçün müvəqqəti olaraq 50 min manat pul ayrılınsın". Azərbaycan hökuməti M.N.Hacınskinin məruzəsini dinləyib müvafiq komissiyanın yaradılması haqqında qərar çıxardı [18, s. 69].

Azərbaycan ərazisinin tarixən tərkib hissəsi olan Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə can atan erməni hökuməti nə kütləvi qırğınlardan, nə də onlarca yaşayış məntəqəsini yer üzündən silməkdən çəkinmirdi. 1919-cu ilin yanvarında daşnak hökuməti Qarabağ ərazisi ilə əlaqədar iddialar irəli sürmüşdü. Ermənilər aşağıdakı əraziləri Qarabağdan qoparmaq istəyirdilər:

1. Tərtəri çıxmaq şərti ilə Cavanşir qəzasının cənub, qərb hissəsini;
2. Ağdamı və Qacar kəndini çıxmaq şərti ilə Şuşa qəzasının qərb hissəsini;
3. Vəng, Hadrut, Yeqorlu və Arakel kəndləri ilə birlikdə Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini;
4. Kirs dağından cənub qərbdə yerləşən Şahverdilər kəndini və Araz çayı üzərindəki Ağbil stansiyasını çıxmaq şərti ilə bütün Zəngəzur qəzasını.

Bu vəziyyət parlament üzvü Cəmil Sultanovun 1920-ci il yanvar ayının 27-də parlamentin sədrinə göndərdiyi teleqramda daha aydın əks olunub. "Mahalın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindən protestlərdən fəal hərəkətə keçin və Azərbaycanın ən yaxşı hissəsini birdəfəlik məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurdan sonra növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsinə görə türk xalqı və Azərbaycan qarşısında siz cavab verəcəksiniz" [7, v. 59]. Digər teleqramında deputat Qarabağın dağlıq hissəsində ermənilərin qiyam hazırlamasını xəbər verirdi [7, v. 61]. Mart ayında baş verən qiyam Sultanovun bu məlumatını bir daha təsdiq etdi. Qiyamla bağlı parlamentin 2 aprel 1920-ci il tarixli iclasında çıxış edən daxili işlər naziri Mustafa bəy Vəkilov qiyamın xaricdən təşkil edildiyini göstərərək deyirdi: "Ələ keçən sənədlərdən və vəsiqələrdən məlum olur ki, bu fitnə hazırlığını yerli əhali nəinki, öz təşəbbüsü ilə etmiş, bəlkə kənardan gəlmiş qüvvələr bunu hazırlamışlardır" [8, v. 27]. Hətta kommunist deputat Ə.H.Qarayev də Qarabağ üsyanının Ermənistandan idarə olunmasını etiraf edərək deyirdi: "Biz demişdik ki, bir nəfər İrəvan Parlamentinin üzvü Qarabağda əyləşib orada üsyan hazırlayır" [8, v. 27]. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Azərbaycana qarşı təşkil etdikləri bu qanlı avantüra Azərbaycan ordusu tərəfindən layiqli cəzasını aldı, lakin Samur çayı istiqamətindəki, əsas qoşun hissələrinin ölkənin qərbinə yeridilməsi AXC-nı bolşevik təcavüzü qarşısında müdafiəsiz qoydu [19, s. 62].

Qeyd etmək lazımdır ki, AXC-nın Ermənistanla münasibətdə apardığı dostluq və əməkdaşlıq siyasətinə baxmayaraq bu respublika daim müxtəlif bəhanələrlə əlaqələrin pozulmasına çalışırdı. Dəfələrlə Azərbaycanın mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək çağırışlarına məhəl qoymayan Ermənistan Respublikası İrəvana Azərbaycan siyasi nümayəndəsinin təyin olunmasına süni əngəllər yaradırdı. Ermənistanda siyasi nümayəndəliyin yaradılmasının gecikdirilməsi haqqında hökumətə sorgu verən sosialist fraksiyasına cavabında F.X.Xoyski göstərirdi: "...biz Ermənistanla nümayəndə təyin etmək istəmişik, amma o hökumət cavab verməmişdir. Təkrar noyabr ayında müraciət edilmiş, yenə cavab çıxmamışdır" [9, s. 65]. Baş nazir göstərirdi ki, diplomatik və beynəlxalq normalara uyğun olaraq təyin ediləcək diplomatik nümayəndəyə Ermənistan hökuməti razılıq verməli idi, Azərbaycan hökumətinin isə erməniləri təxirəsalmadan cavab verməyə məcbur etmək səlahiyyəti yoxdur [9, s. 67].

Ermənistanın Qafqaz respublikalarının strateji mövqeyinə zidd olan və buna ciddi zərbə vura biləcək siyasəti Qafqaz ölkələrinə Denikin təhlükəsinin artması və bununla bağlı Gürcüstan-Azərbaycan müdafiə paktının imzalanması zamanı meydana çıxdı. Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərov parlamentdəki çıxışında göstərirdi ki, ermənilər heç bir təhlükə olmadığını, ərazi və sərhəd məsələlərinin həllinin mühüm olduğunu bəhanə gətirərək müqaviləyə qoşulmadılar. Nazir qeyd edirdi ki, nə Azərbaycan, nə də Gürcüstan bunu gözləyə bilməzdi, çünki bu vaxta qədər ölkələr istiqlalçılığını itirirdi. "Ona görədir ki, biz onları gözləyə bilmədik. Ayrıca seperatni etibarnamə bağlamağa məcbur olduq" [12, v. 143]. Sosialist İbrahim Əbilov da Ermənistan hökumətinin bu siyasətini tənqid edərək deyirdi:

"Fəqət əfsuslar olsun ki, cəmi Cənubi Qafqaz millətlərinin böylə təhlükəli bir zamanda üçüncü qonşumuzun demokratiyası iş başında olan hökumətlərinin sürdüüyü siyasəti altında yaşayıb qəflətdən ayılmadığından bu gün onların imzaları bu etibarnamənin altında görünür" [12, v. 159-160].

Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistanı verilməsində aşağıdakı iclasın da böyük "xidməti" olmuşdur. AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının bu birgə iclasının (30.XI.1920) qəbul etdiyi "tarixi" qərarlara aydınlıq gətirmək məqsədilə orada iştirak edənlərin tərkibinə də mütləq diqqət yetirilməlidir. Q.Orconikidze, Sarkis (S.Ter-Danielyan), Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov və b. iclasda 3-cü məsələ kimi "Ermənistan İnkilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı" müzakirə edilmiş və geniş bir qərar çıxarılmışdı [17, s. 86].

Həmin qərarın "v" bəndində yazılırdı: Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir. İclasın və qərarın, demək olar ki, başlıca məqsədi onun mərkəzi bəndində ("q") öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanı keçir. Digər bəndlərdə isə yazılırdı: d) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilir; e) Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə qırılmaz hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır (o cümlədən, neft haqqında göstərilsin). "J" və "İ" bəndlərində isə N.Nərimanova bütün bunlar barədə Bəyanat hazırlamaq və onu Bakı Sovetinin plenumunda elan etmək tapşırılırdı [7, s. 58].

Müqavilədə Ermənistanın ona qoşulması üçün maddənin nəzərdə tutulmasına, ümumilikdə isə bu sazişin Qafqazın gənc respublikalarının mənafeyini müdafiə etməsini nəzərə almayan ermənilər nəinki ona qoşulmadılar, hətta Denikinlə sıx əlaqələr yaratdılar [15, s. 176]. Bu Qafqazda əməkdaşlıq prinsipini zərbə və sual altında qoyan erməni millətçiliyinin, onun qonşu torpaqları zəbt etmək üzərində qurulmuş xislətindən irəli gəlirdi. Beləliklə, 1918-1920-ci illər Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin Qarabağ məsələsi və ümumqafqaz əməkdaşlıq problemləri kontekstində nəzərdə keçirilməsi göstərdi ki, Ermənistanın tutduğu qeyri-konstruktiv mövqeyi və onun qonşu torpaqları zəbt edilməyə yönəlmiş siyasəti nəticəsində bu münasibətlər daim mübahisə və müharibə ilə müşahidə edilmişdir. Ermənistanın bu mövqeyi onun ümumqafqaz işlərində-respublikaların həyati marağını təşkil edə biləcək məsələlərdə də pozitiv mövqə tutmasına imkan vermirdi [5, s. 84].

İrəvəndəki danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı. Həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Göründüyü kimi, işlər İ.Stalinin "Azərbaycanın fəthi" adlandırdığı Q.Orconikidzenin "əvvəlcə Naxçıvanla Zəngəzurun Ermənistanı keçməsinə nail olmaq və sonra da Azərbaycanı Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verməyə vadar etmək" planına uyğun gedirdi. Doğrudur, AK(b)P MK Siyasi Bürosu və RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun İ.Stalin, Q.Orconikidze, Qabrielyan, B.Leqran, Ə.Qarayev və b. iştiraki ilə keçirilən birgə iclasında (4.XI.1920) Rusiya ilə Ermənistan arasındakı müqavilənin şərtlərinə

toxunularkən belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız lap son halda baş tuta bilər” [15, s. 85].

İ.Stalinin Bakıda AK(b)P MK və Bakı komitəsinin birgə plenumunda-RK(b)MK Qafqaz Bürosu, Azərbaycan İnkilab Komitəsi, Bakı Soveti və s. birgə iclasında (9.XI.1920) “Zəngəzur məsələsi”nin müzakirəsi zamanı söylədiyi aşağıdakı sözlər də fikrimizə əsas ola bilər: əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar. Onun belə bir mövqeyini bir sıra digər mülahizələrlə yanaşı, həm də “Mən Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz” kimi məkrli və eyni zamanda cəfəng tezislə izah etmək mümkündür.

Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, əslində isə “bağışlanması” istiqamətində daha bir addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Həmin gün Bakı Sovetinin Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə keçirilən, təntənəli “tarixi” iclasında N.Nəimanov Bəyanatla çıxış etdi. “Sovet Azərbaycanı Ermənistan və Zəngəzurdə ən yaxşı yoldaşlarımızın-kommunistlərin günahsız qanını tökmüş və tökən daşnakların hakimiyyətinə qarşı əməkçi erməni xalqının mübarizəsinə yardım göstərərək elan edir ki, bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın: ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz; **Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanın bölünməz ərazisidir**; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır; Sovet Azərbaycanın qoşunları isə buradan çıxarılırlar”. Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, Sovet Azərbaycanı malik olduğu tükənməz sərvətlərin-neft, kerosin və digər məhsulların qapılarını Sovet Ermənistanı üçün geniş açır [21, s. 68].

Nəticə

Ermənistan Zəngəzura dair iddialarını reallaşdırmaq məqsədilə 1920-ci ilin payızında tədbirlər görməyə başladı. Tarixi ərazilərimizlə siyasi alver xəttini tutan Rusiya və Azərbaycan “rəhbərliyi”nin ifrat beynəlmiləçiliyini, onun sovetləşdirmə adı altında həyata keçirilən yenidən işğal ilə Cənubi Qafqazın hamıdan əvvəl razılaşmasını və s. qiymətləndirmədən öz siyasətini yürütməkdə, ermənipərəst mövqedən çıxış etməkdə ısrarlı oldu.

Azərbaycanın Şura hökuməti RSFSR ilə hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə (30.XI.1920) bağlayarkən birgə sosializm quruculuğu, Sovet Rusiyası rəhbərliyinin təzyiqi və s. mülahizələri əsas tutmaqla yanaşı həm də öz ərazisinin bütövlüyünün təmin olunmasına da ümid bəsləmişdi. O mübahisəli məsələləri həll etmək üçün bir sıra yeni təkliflər irəli sürmüşdü.

Bunlarla paralel surətdə Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında müqavilənin layihəsi

hazırlanırdı. Bir sıra diplomatik sənədlərin də sübuta yetirildiyi kimi, həmin danışıqlarda söhbət gedən layihədə Azərbaycanın milli-dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək onun tarixi torpaqları olan Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi planlaşdırıldı. Bu zaman Rusiya hökuməti Q.Orconikidzenin belə bir müddəasından çıxış edirdi ki, "...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər".

Həmin fikirləri sovet rəhbərliyi tərəfindən mərhələ-mərhələ ortalığa atılan və regionda həyata keçirilən bu şüarlar da (əvvəlcə "Yalnız Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər", sonra isə "Yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistana qaytara və Azərbaycanı Qarabağa muxtariyyət verməyə məcbur edə bilər") təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Abasov Əyyub. (2016). *Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşamadan ədib*. Kitab. Bakı: Mütərcim, 96 s.
2. Anadolu da ədəbiyyətə qovuşmuş Zəngəzurlu məşhurlar. *III Beynəlxalq Həmzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu Materialları*, 17- 18 may 2017-ci il, s. 358-369
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Azərbaycan Demokratik Respublikası). Xarici siyasət. (Sənədlər və materiallar). (1998). Bakı, ,15 s.
4. Hüseynov Ə. (2005) *Çaylar səmtinə axar: Zəngilanın, Zəngəzurun yazılmamış keçmişindən*. Ulduz. № 2. 78 s.
5. Qafarov Vasif (2011) *"Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922-ci illər)"*, Bakı, 164 s.
6. Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi və XIX əsrdə Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər. (2016). *Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə*, №3 (55), 234-240 s.
7. Seyidov. T. (2008). *Zəngəzur-əsarətdə qalan yurdum: Tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi nə vaxtdan başlayıb?* Azad Azərbaycan. 12 fevral. N 21. 6 s.
8. *Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi böyük dövlətlərin və qonşu ölkələrin Qafqaz siyasətində*. (2017). *GEOStrategiya*, № 02 (38) mart-aprel, 62-66 s.
9. Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda XIX – XX əsrin əvvəllərində baş vermiş dəyişikliklərin səbəb və nəticələri. (2017). *Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji 28 elmlər seriyası)*., c. 65, №1, 97-106 s.
10. *Türk, ya erməni soyqırımı: gerçək tarix rus, ingilis, fransız, amerikan, yəhudi, gürcü, erməni şahidlərin gözü, sözü ilə*. (2015). Kitab. Bakı: "QHT nəşriyyatı", 126 s.
11. Urud M. (2005) *"Zəngəzur"*. Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,

504 s

12. *Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası tarixinin tədqiqi məsələləri. Strateji Təhlil.* (2017). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Say 1-2 (19-20), 341-353 s.
13. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınların Zəngəzur qəzasının demoqrafik vəziyyətinə təsiri (2016). *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Qızlar Universiteti.* Elmi Əsərlər. №3, 187-192 s.
14. XIX – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda dəyişikliklər. “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. Lənkəran şəhəri. 22-27 aprel 2017
15. *Zəngəzur bölgəsinin tarixinin öyrənilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu* (2016). Gənc Tədqiqatçı, AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası. II cild, №2, 144-152 s.
16. 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurun demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin məsuliyyəti. (2017). *ATMU Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, Beynəlxalq jurnal,* Say 1, 194-208 s.
17. *Zəngəzur bölgəsi: qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinədək* (2017). Azərbaycan xalçaları. 7-ci cild. № 22, 102-120 s.
18. *Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətləymlər Osmanlı-Türkiyə mənbələrində.*(2014). Kitab. Bakı: “QHT nəşriyyatı”, 78 s.
19. *Zəngəzurda doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular.* (2014). Kitab. Bakı: “QHT nəşriyyatı”, 86 s.
20. 1918-1920-ci illərdə erməni millətçilərinin Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda qanlı cinayətləri . *X. Məmmədov, N. Məmmədov Xalq qəzeti.* 2009, 3 aprel. N 69, 4 s.
21. Demographic results of the genocide and deportation committed by Armenians in Zangazur region of Northern Azerbaijan at the beginning of the XX century (XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım və deportasiyanın demoqrafik nəticələri). (2017) “*European Journal of Humanities and Social Sciences*” 3, , Austria, Vienna, 8-11 p.
22. The flow of refugees from the Zangazur region of Azerbaijan to the Anatolian lands in the 19th and 20s of the 20th centuries as one of the consequences of the genocide and deportations reated by the Russian and Armenian armed forces against the muslim-turkic population (XIX, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsindən Anadolu torpaqlarına mühacir axını rus və erməni silahlı qüvvələrinin müsəlman türk əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı və deportasiyanın nəticələrindən biri kimi). (2017). *IX. Uluslararası türk sanati, tarihi ve folkloru kongresi, IX.*

International Turkic art, history and folklore congress art activities 28- 29 eylül (september) - İzmir

THE ZANGEZUR ISSUE IN AZERBAIJAN-EMENSIA RELATIONS IN 1918-1929

Kamran Asadov

History Institute of ANAS, Baku, Azerbaijan

kamranesedov@bk.ru

Taking into account the strategic importance of Karabakh, Western countries, primarily the United States and Great Britain, saw this region as a convenient means of influencing the South Caucasus, especially Azerbaijan, as well as the Near and Middle East. On the one hand, the desire of England and the United States to gain influence in this region, and on the other hand, the attempts of Russia and Iran to "restore" their lost spheres of influence are confused with Armenia's claims to occupy Karabakh, Nakhchivan and Zangezur, and on the other hand, Azerbaijan's struggle for its territorial integrity, and in this case, Turkey assistance to him caused a very tense socio-political situation in the region. This situation led to the Armenian-Azerbaijani war, Karabakh, Nakhchivan and Zangezur became a battlefield. Thus, Armenian separatism in Karabakh had reached its peak

Key words: Azerbaijani Democratic Republic, turks-muslims massacres, Bolsheviks, Zangezur question

ЗАНГЕЗУРСКИЙ ВОПРОС В АЗЕРБАЙДЖАНО-ЭМЕНСИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1918-1929 ГГ.

Кямран Асадов

Института Истории НАНА, Баку, Азербайджан

kamranesedov@bk.ru

Принимая во внимание стратегическое значение Карабаха, страны Запада, в первую очередь США и Великобритания, видели в этом регионе удобное средство воздействия на Южный Кавказ, прежде всего на Азербайджан, а также на Ближний и Средний Восток. С одной стороны, стремление Англии и США получить влияние в этом регионе, а с другой стороны, попытки России и Ирана «восстановить» утраченные сферы влияния смешиваются с претензиями Армении на оккупацию Карабаха, Нахчыван и Зангезур, а с другой стороны, борьба Азербайджана за свою территориальную целостность, а в данном случае помощь ему Турции, вызвали весьма напряженную общественно-политическую обстановку в регионе. Эта ситуация привела к армяно-азербайджанской войне, полем боя стали Карабах, Нахчыван и Зангезур. Таким образом, армянский сепаратизм в Карабахе достиг своего апогея.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, тюрко-мусульманская резня, население, Зангезурского конфликта

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çara qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINDA PAREMİYALARIN MODALLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leyla İbrahimova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: ileyla_88@list.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.68

Xülasə. Dilçilik modallığı mürəkkəb dil kateqoriyası olaraq qəbul edilir. Bu kateqoriya məlumatın reallığa və danışanın fikrinə münasibətini əks etdirir. Məhz buna görə də ifadədəki modallığı görə bilmək və cümlədə onun ifadə üsullarını müəyyən etmək vacibdir. Dünyamızın bütün dilləri bir-birindən çox fərqlidir və buna görə də modallıq hər dildə fərqli ifadə olunur. Bu səbəbdən dilçilikdə modallıq kateqoriyası dilçilər üçün böyük maraq doğurur. O, bu və ya digər bir dilin xüsusiyyətlərini və quruluşunu ortaya qoyur, həmçinin sintaktik kommunikativ-praqmatik kateqoriya olmaqla, modallıq fərqli kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətlərə malik olan mürəkkəb çoxamilli hadisədir. Bu xassələr istənilən struktur və mənanın predikativ vahidləri üçün konstitusiya kimi qəbul olunur. Prinsipcə, bu kateqoriyalar müəyyən strukturun: cümlə ifadəsi olub-olmaması və ya qeyd olunan cümlə konstruksiyalarının tam neytrallaşdırılmasının baş verdiyi frazeoloji tipdə hər hansı sinkretik vahidi təmsil edib-etməməsi; onların cümlə modeli üzərində qurulmuş frazeoloji vahidlər və ya atalar sözü vahidləri olub-olmaması üçün həlledici rol oynayırlar. Modallıq kateqoriyasının izahı baxımından təbii ki, aforistik konstruksiyalar da xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, paremioloji vahidlər, cümlə, modallıq

Giriş

Paremioməkan kompleks şəkildə təşkil edilmiş mürəkkəb sistemdir - paradiqmatik, struktur, assosiativ əlaqələr, subyekt yaxınlığı münasibətləri ilə bağlı atalar sözləri və məsəllər toplusudur.

Modallığın ifadə vasitələrinin sayı dildən-dilə dəyişsə də, əsas sinifləri olan prosodik, leksik və qrammatik vasitələr bütün dillər üçün eyniyyət təşkil edir. Modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən biri məhz modal sözlərdir [1, s. 6].

Dilçilikdə modallıq dar və geniş mənalarda nəzərdən keçirilir. Birinci halda modallıq mülahizənin məntiqi modallığı səviyyəsində götürülür və formal məntiqə aid olan mümkünlük, zərurilik, gerçəklik mənaları ilə məhdudlaşdırılır.

İstər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində paremiyaların filoloji tədqiqinin kifayət qədər uzun ənənəsinin olmasına baxmayaraq (V.İ.Dal, F.İ.Buslaev, A.A.Potebnya, V.P.Adrianova Perets, Y.M.Sokolov, M.A.Rıbnikova və s.), filoloji biliklərin bu sahəsi paremiyaların xassələri və statusu haqqında kifayət qədər sabit təsəvvürün hələ formalaşmadığı sahələrdən biridir. “Paremiya” termininin məntiqi məzmununa daxil olan əlamətlərin, demək olar ki, hər biri izahat tələb edir, çox vaxt bu xüsusiyyətin təsdiqlənməsi faktının özü mübahisəlidir.

Paremioloji vahidlərin xüsusiyyətlərindən biri də modallıqdır.

Modallıq (latınca modalis - modal, modus - ölçü, üsul) danışanın öz ifadəsinin məzmununa münasibətini, nitqin hədəf təyinatını, ifadənin məzmununun reallıqla əlaqəsini ifadə edən semantik kateqoriyadır.

Hal-hazırda modallıq geniş semantikaya malik olan termindir. Dilçilik elmindən də əlavə olaraq, “modallıq” termininin çox sayda izahını tapmaq olar. Psixologiya, dilçilik və fəlsəfə kimi elmlər modallıq hadisəsini öyrənir. “*Modallıq cümlənin əsasıdır; təfəkkür kimi, əsasən, danışan subyektin aktiv fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Odur ki, cümlədə ən azı hansısa modallıq ifadəsi yoxdursa, ona cümlənin mənasını əlavə etmək mümkün olmur*” [5, s. 100].

“Modallıq” termini dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində semantik həcminə, qrammatik xüsusiyyətlərinə və dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində tərtib etmə dərəcəsinə görə bircinsli deyil.

Bu nəzəriyyənin banisi akademik V.V.Vinaqradovdur. Onun fikrincə, hər hansı duyğu və ya düşüncə ifadəsi dildə mövcud olan üsullarla reallığı əks etdirir. Bundan əlavə, həm də modallığı da ifadə edir. ” [6, s. 91].

Xarici dilçilikdə modallıqla bağlı ilk tədqiqatların müəllifi olan S.Balli yazır: “Bir cümlədə ən azı hansısa modallıq ifadəsinə rast gəlinməzsə, ona cümlənin mənasını əlavə etmək mümkün deyil” [5, s. 280] fikrini irəli sürmüşdü. Alim apardığı tədqiqatlar nəticəsində iki fundamental anlayış müəyyən etmişdir: diktum (lat. dictum - söz, ifadə) və modus (lat. modus - yol). Atalar sözlərinin öyrənilməsində həm də onların modallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sintaktik nəzəriyyədə ümumən belə qəbul edilir ki, cümlə linqvistik vahid kimi tamamlayıcı xassələr olan predikativlik və modallıq kateqoriyası əsasında formalaşır. “Predikativlik” anlayışının müasir qrammatik ədəbiyyatda ümumi qəbul edilmiş şərhə yoxdur. Bu, bütün cümlələrin onları qeyri-kommunikativ vahidlərdən (söz birləşmələri, sözlərin birləşməsi) fərqləndirən ümumi xassəsidir.

Modallıq dərin araşdırma tələb edən çoxmənəli anlayışdır (birmənəli deyil). Linqvistika bizə bu hadisənin müfəssəl tədqiqini təqdim edir.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

İstənilən dərəcəli aforizmlərin, o cümlədən aksiomatik ifadələrin dildə əksər hallarda predikativ vahidlərlə, yəni cümlə-ifadələrlə təmsil olunmasını etiraf etmək obyektiv olaraq onların modal xüsusiyyətlər baxımından nəzərdən keçirilməsini şərtləndirir.

Predikativ kateqoriya kimi, modallıq hələ nə qrammatika, nə də məntiqdə yekun tərifini almamışdır. Biz bu halda sintaksis üzrə dərslərdə təqdim olunan modallıq anlayışından çıxış edirik. Eyni zamanda modallığın məntiqi başlanğıcını da nəzərdən qaçırmırıq.

Aforizm-aksiomlar qeyri-real modal mənaları (motivasiya, arzuolunan, fürsətlər, zərurilik, sualedici) reallaşdırmır. Bu konstruksiyalar ya təsdiqin, ya da inkarın təsbitində

ifadə olunan real modallığın (assertivlik - insanın xarici təsirlərdən və qiymətləndirmələrdən asılı olmamaq, öz davranışlarını müstəqil şəkildə tənzimləmək və buna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti) mənasının fəaliyyət dairəsidir. Beləliklə, modallıq baxımından aforizm-aksiomlar sırf homogen materialı təmsil edir, yəni bircins elementlərdən ibarətdir. Bu homogenlik vasitəsilə onların məntiqi-lingvistik modallığı özünü göstərir:

Məhəbbət qüvvətlə yaşamaz qoşa ...
Eşqə atılan ox tez çıxar boşa...
Əzəldən dünyada bir qanun da var:
Ürəyə hökm etmək ürəklə olar !... [3, s. 227]
 Və ya
 Nolsun... bu cinayət deyildir, mənəcə,
Şəxsi taleyini duymayan bir kəs
Başqa bir tale də yarada bilməz [4, s. 279]

Bu konstruksiya xas olan müəyyən reaksiyanın mənası, öz varlığının subyektiv dərk edilməsi onun modal oriyentasiyasını, ümumi gerçəklik modallığında iştirak edən funksiyaları təyin edir və aşağıdakı şəkildə hiss olunur:

Eşqsiz yaşayan donuq bir insan,
İçini qurd yemiş boş bir ağacdır [3, s. 52]

Bir çox hallarda aforizm-aksiomların modal mənasını danışanın özü açır. İzahlar və şərhlər ən çox bu ümumiləşdirilmiş konstruksiya ilə təmsil olunan orijinal semantik oriyentasiyaya, məzmununun gerçəkliyinin “mərhələ-mərhələ” izahı istiqamətində yönəldilir: “*Ölüm bir iblisdir, həyat bir mələk!*”

Varlığı izləyir heçlik kölgə tək...”

və yaxud

“Tarixin ağ saçlı bir qanunu var:
Zülmət oynasa da bir an göylərdə
Tutulmaz günəşin üzünə pərdə”
Vicdan dedikləri bir həqiqətdir-
Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir...” [3, s. 172]

Bu nümunələrdə şair sanki özü aforizmin mənasını addım-addım izah edir.

Göründüyü kimi, belə hallarda aksiomun fərdi modallığı və kontekst mühiti bir-birinə uyğun gəlir. Bu paralellikdə aksiomun modal mənası daha dəqiqlik və mənalılıq qazanır, baxmayaraq ki, səthi baxışda bu konstruksiyaların “modal siması” ciddi şəkildə vahid və inteqrasiya olunmuş kimi görünə bilər.

İstənilən sərbəst cümlə kimi, aforizm-aksiomlar da mətndə bu mətnin qanunlarına uyğun yaşayır, əsasən, aforizm-aksiomlar arsenalına genetik olaraq daxil edilmiş və onun istinad əlaqəsinin “valentliyinə” uyğun gələn mümkün modal funksiyaya uyğunlaşır. Buna əsaslanaraq, aforizm-aksiomların invariant modallığını (təsdiqin doğruluğu və ya inkarın

doğruluğu) iki istiqamətdə nəzərdən keçirmək lazımdır:

A) aforizm-aksiomlar meydana çıxan paralel modallığın ifadə vasitəsi kimi kontekst mühit ilə üzə çıxır. Bu zaman aforizm-aksiomlar da aktiv modallığı ifadə edən vasitə kimi meydana çıxır.

B) aforizm-aksiomlar passiv modallıq izahının digər leksikoqrammatik elementlərini özündə birləşdirən konstruksiya kimi.

Qeyd edək ki, ikinci funksiyada aforizm-aksiomun fəaliyyəti onlar üçün əhəmiyyətsizdir. Eyni zamanda, təhlil edilən konstruksiyaların klassik cümlələrlə subyektiv və obyektiv modallığın ziddiyyətinin qurulmasına əsas verən başqa bir genetik əlaqəsini də müşahidə etmək çətin deyil: Məsələn,

Dostu yaman gündə sınırlar. Ey şah
Mənim vicdanıma şahiddir Allah,
Sizin uğrunuzda candan keçərəm
Şərbət əvəzinə zəhər içərəm [3, s. 203]
Və ya
Düz deyil, qüvvətin, zorun yeri var
Qüvvətə güvənər aciz olanlar
Məhəbbət işində qüvvət yaramaz
Yenə deyirəm ki, səbr edin bir az... [3, s. 205]

Eynilə, aforizm-aksiomlar mikromətnin modal əsası olmaqla yanaşı, mətn bütövlüyünün təşkilində spesifik sistemli silsilələrdir – arxitektonik funksiyasını yerinə yetirməklə koqerentliyi (əlaqə, bütövlük) ifadə etmək vasitəsi kimi xidmət edir. Aforizm-aksiomların tərkibində aktiv modallıq elementlərinin olması əhəmiyyətsizdir, sonuncu üçün xarakterik deyil. Parameoloji vahidə əlavə aktiv modallıq resurslarının daxil edilməsi təkcə bu konstruksiyaların deyil, bütövlükdə, bütün mikromətnlərin konnotativ gücünü artırmaq üsulu olaraq xidmət edir. Bunu aşağıdakı nümunələrlə göstərmək olar: Məsələn,

Məhəbbət qüvvətlə yaşamaz qoşa ...
Eşqə atılan ox tez çıxar boşa...
Əzəldən dünyada bir qanun da var:
Ürəyə hökm etmək ürəklə olar!... [3, s. 227]

Və ya

Nolsun... bu cinayət deyildir, mənəcə,
Şəxsi taleyini duymayan bir kəs
Başqa bir tale də yarada bilməz [3, s. 279]

Qeyd olunan aforizmlərin əsas modal funksiyası modal çərçivə funksiyasıdır, modal çərçivə bəzi hallarda aktiv modallığı ifadə edən qeyri-ənənəvi vasitələrlə: intonasiya və determinant elementlərlə “zənginləşir”.

Müəyyən həyat vəziyyətlərinə danışanın kommunikativ reaksiyası, təbii ki, bir

konstruksiya – cümlə ilə məhdudlaşa bilər. Bu, əsasən, mətnə bütün “tikinti materialının” sərbəst cümlələrlə təmsil olunduğu hallarda müşahidə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, əgər eyni mikromətnə semantik ziddiyyəti gücləndirmək üçün mənaca zidd olan ifadə yoxdursa, aforizm-aksiomları ehtiva edən mikromətnlər, artıq bu və ya digər şəkildə vahid modal əsas malikdir. Buna görə də təhlil edilən aforizmlərin hərtərəfli modal xarakteristikası üçün bu vahidləri mətnə yerinə yetirdikləri arxitektonik və semantik funksiyalar baxımından nəzərdən keçirmək vacibdir.

Beləliklə, əgər modallıq reallığın “mən” nitq subyektinin - natiqin linqvistik tipləşdirilmiş nöqtəyi-nəzərindən təsviri kimi müəyyənləşirsə, onda belə bir tərif ifadənin “subyektiv” başlanğıcının mütləqləşdirilməsinə yönəldiləcək, bu zaman emotivliyin və modallığın diferensiallaşdırılması problemlə xarakter alır. Diffuziya, emotivliyin və modallığın sinkretizmi ona gətirib çıxarır ki, modallığı ifadə etmək vasitələrinin yaradılması ilə məşğul olan bəzi tədqiqatçılar cümlənin ümumi semantik quruluşunu deyil, predikativ vahidin strukturunun elementlərini önə çəkirlər.

“Obyektiv modallıq” - ümumi təklif kateqoriyasıdır. O, ilk növbədə, bütöv bir cümlənin inverterativ mənası ilə ifadə olunur. Məhz bu funksiyada modallıq predikativ kateqoriyalar sistemə daxil edilir. Predikativ konstruksiyanın struktur elementi modallıq kateqoriyasının əsas daşıyıcısı ola bilməz. Bunu aforistika və paremiologiya sahəsindəki vahidlərin təhlili sübut edir və burada elementlərin semantik və ya konstruktiv prioritetləri yoxdur. Buna görə də cümlənin modal şəbəkəsini qurmaq cəhdləri müəyyən təhlil edilmiş predikativ vahidlərin yerinə yetirdiyi linqvistik funksiyaya - elementar xəbər funksiyasına (kommunikativ funksiya) və ya qlobal konseptuallaşdırıcı funksiyaya əsaslanmalıdır. Birinci funksiya sadə cümlələrə xas xüsusiyyətdir, ikincisi isə xüsusi semantik ümumiləşdirmə dərəcəsi ilə seçilən aforizmlərin, paremioloji vahidlərin xassəsidir.

Deməli, modallıq kateqoriyasının parametrləri bu və ya digər predikativ konstruksiyalarda fərqli şəkildə təqdim olunan və bu predikativ vahidlərin semantik strukturunu müxtəlif üsullarla müəyyən edən semantik ümumiləşdirmə səviyyələrində nəzərəçarpancaq fərq nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir.

Belə görünür ki, hər hansı transformasiyada hər hansı bir cümlənin konstitusiyaya xassəsi kimi predikativlik onun ilkin, dəyişməz mahiyyətini dəyişmir. Başqa sözlə, yuxarıdakı konstruksiyaların etimoloji cəhətdən ilkin formalarına xas olan predikativlik bu yaradıcı formalarda heç bir şəkildə neytrallaşdırılmır: “*predikativlik struktur modeli, abstrakt cümlə nümunəsinin atributu, tərkib hissəsi olan propositiv semantikanın xassəsidir*” [8, s. 107]. Modallığa gəldikdə isə, o, ümumiyyətlə, danışan subyektin mövqeyindən müəyyən edilir. Hesab edilir ki, “*bu, danışanın nöqtəyi-nəzərindən, onun qiymətləndirmə mövqeyindən qurulan müəyyən münasibətdir*” [8, s. 109]. Modallıq “müəllifin fikrin reallıqla əlaqəsinin mahiyyətinin açılmasında” ifadə olunur və ya real hadisənin mövcudluq rejimi tərəfdən reallığı əks etdirir və onun bütün məzmununun tərkib hissəsini təşkil edir.

Modallıq “müəllifin fikrin reallıqla əlaqəsinin mahiyyətinin açılmasında” ifadə olunur” [7, s. 18] və ya real hadisənin modus rejimi tərəfdən reallığını əks etdirir və ifadənin bütün məzmununun tərkib hissəsidir. Bu təriflər E. Aqrıkolanın “Modallıq danışan subyektin baxışbucağının dəyişmə qanununun təzahürüdür” tezi ilə tam vəhdət təşkil edir” [8, s. 121].

Nəticə

Müraciət etdiyimiz modallığın tərifləri bizi belə bir fikrə inandırdı ki, atalar sözü və məsəllər konstruksiyalarının kontekstlə uyğunlaşdırılmış formaları (yuxarıda verilmiş kimi kvazi-formalar) onların modal modelinin fərqli keyfiyyətini tələb edir. Hər bir halda etimonlar və onların kvazi-formalarının modal qiymətləndirilməsi bütünlüklə eyni ola bilməz.

Zamanla inkişaf etmiş portativ versiya (konstruksiya hissələrindən birinin ixtisarından sonra) müəyyən məndə və ya situasiyada etimonun və kvazi-formanın bir-birini əvəz edən bildiyi sərhədlər daxilində kvazivariantının modal-qiymətləndirici semantikasının eksklüziv daşıyıcısına çevrilir. Bununla belə, dərhal aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: etimonun və kvaziformanın semantik hərəkətinin radiusu heç bir şəkildə adekvat hesab edilə bilməz. Yeganə fakt odur ki, etimonun yalnız bir variantı var (ümumi bilik prezumpsiyası ilə) və kvazi-formalar sonsuz sayda reallaşa bilər. Kvazi-formada nöqtəli modal qiymətləndirmə var, onun həyata keçirilməsi üçün isə etimonun ümumi modal platforması vacibdir.

Başqa sözlə, etimonun ümumi linqvistik modallığı, kvaziforma isə bir danışmaq subyekti ilə - istər məşhur müəllif, istərsə də ümumi dil cəmiyyətinin adı nümayəndəsi ilə bir nitq situasiyasında tam fərdi nitq modallığına malikdir.

Kvaziformaların modal nümunəsi üzərindəki tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir: bu konstruksiyaların sabit-spesifik modallığından danışmaq çətindir, çünki onların modal nümunəsi yalnız ilkin, sabit modal strukturun kvaziformanın ikinci dərəcəli, təsadüfi (əsasən, modal-üslubi) modal fiqurunun dialektik toqquşması fonunda yaranır. Etimonun semantik strukturu yalnız daralma baxımından, ümumi, tam ümumiləşmiş mənadan nöqtəbənöqtə situasiyaya doğru sürüşməsi baxımından dəyişikliklərə məruz qalır. Kvaziformanın modallığı, etimondakı kimi, “əbədi” olmasa da, fərdi olaraq unikaldir.

Kontekstdən kənarında bu cümlənin kifayət qədər informativ dəyəri yoxdur. Heç bir hazırlığı olmayan oxucu üçün, bildiyiniz kimi, etimonun ilkin əsası olmalıdır.

Beləliklə, son konstruksiyanın modal obrazının – məlum pəremiyaların kvaziformasının başa düşülməsi bütün mətnin modal gücündən asılıdır ki, bu da yalnız ifadənin modallığını - kvaziformanı izah edə bilər. Bir sözlə, bu halda mətn bütünlüklə kvazikonstruksiyanın qeyri-adi modallığını ifadə edir.

Deməli, pəremiyaların orijinallığı onların minimal mətnlərin mahiyyətini əks etdirməsindədir. Bu xüsusiyyətlər pəremiyaların informativliyində, semiotik strukturu və semantik motivasiyasında özünü göstərir.

Obyektiv reallığı ifadə edən modal komponentli pəremiyalar məkan və zamanda insanın

həyat fəaliyyəti haqqında məlumatları ehtiva edir.

Beləliklə, dilin pəremioloji məkanı dünyanın milli dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, E.M. (2011) *Azərbaycan və ingilis dillərində predikativlik və modallıq* (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında): filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 21 s.
2. Kazımov, İ. (2022) "Söz nəzəriyyəsi" nə giriş, söz və onun mahiyyəti, söz dil vahidi kimi. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya: [2 cildə]. Bakı: Elm, c. 2. 1150 s.
3. Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri*: [5 cildə]. S. Vurğun. –Bakı, Şərq-Qərb, c.3.,424 s.
4. Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri*: [5 cildə]. S. Vurğun. Bakı, Şərq-Qərb, c.4. 400 s.
5. Балли, Ш. (1955). *Общая лингвистика и вопросы французского языка. Литература*. Ш. Балли. –Москва: Изд-во Иностранная, с. 416
6. Виноградов, В.В. (1986). *Русский язык: Грамматическое учение о слове. 3-е изд., испр.* В.В. Виноградов. Москва: Высшая школа, с.640
7. Ляпон, М.А. (1971). *Из истории выражения модальности в русском языке.* М.А. Ляпон. Москва: Наука, с.354
8. *Лингвистический энциклопедический словарь* [Электронный ресурс]. Режим доступа. URL: – <http://tapemark.narod.ru/les/303b.html> (дата обращения 14.09.2014)

CHARACTERISTIC FEATURES OF MODALITY OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN SAMES VURGUN'S CREATIVE ACTIVITY

Leyla İbrahimova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Linguistics considers modality as a complex language category. This category reflects the relationship of information to reality and the opinion of the speaker. That is why it is important to be able to see the modality in the expression and to determine its expression methods in the sentence. All the languages very different from each other and therefore modality is expressed differently in each language. For this reason, the category of modality in linguistics is of great interest to linguists.

It reveals the features and structure of one or another language, and being a syntactic communicative-pragmatic category, modality is a complex multifactorial phenomenon with different communicative-pragmatic properties. These properties are considered constitutive of any predicative units of structure and meaning. In principle, these categories play a decisive role in determining whether a certain structure

is a sentence expression or it represents any syncretic unit in a phraseological type in which complete neutralization of the mentioned sentence constructions occurs, as well as whether they are phraseological units or proverbial units built on a sentence model.

Of course, aphoristic constructions are also of special importance in terms of the explanation of the category of modality.

Key words: Samad Vurgun, paremiological units, sentence, modality

ОСОБЕННОСТИ МОДАЛЬНОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ САМЕДЕ ВУРГУНА

Лейла Ибраимова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Лингвистика рассматривает модальность как сложную языковую категорию. Эта категория отражает отношение информации к действительности и мнению говорящего. Вот почему важно уметь видеть модальность в выражении и определять способы ее выражения в предложении. Все языки нашего мира сильно отличаются друг от друга и поэтому модальность в каждом языке выражается по-разному. По этой причине категория модальности в языкознании представляет большой интерес для лингвистов. Она раскрывает особенности и структуру того или иного языка, а являясь синтаксической коммуникативно-прагматической категорией, модальность представляет собой сложное многофакторное явление, обладающее разными коммуникативно-прагматическими свойствами. Эти свойства считаются конститутивными для любых предикативных единиц структуры и значения. В принципе, эти категории определяют, является ли определенная структура: фразеологическим выражением или представляет собой какую-либо синкретическую единицу во фразеологическом типе, в котором происходит полная нейтрализация указанных конструкций предложений; они играют решающую роль в том, являются ли они фразеологизмами или пословичными единицами, построенными по модели предложения. Конечно, особое значение для объяснения категории модальности имеют и афористические конструкции.

Ключевые слова: Самед Вургун, паремиологические единицы, предложение, модальность

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARININ POETİK ÜSLUBU VƏ N.GƏNCƏVINİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASI

Ülkər Baxşiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Azərbaycan

e-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.76

Xülasə. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” məsnəvisində türk folklor ənənəsindən, türk dastançılıq elementlərindən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Məqalədə “Leyli və Məcnun” poeması ilə “Novruz”, “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə”, “Aşiq Qərib”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. Azərbaycan dastanları arasında mövcud olan oxşar motivlər təhlilə cəlb olunmuşdur. Məqalədəki təhlillər Nizami yaradıcılığında Azərbaycan məhəbbət dastanları motivlərinin (övladsızlıq motivi, qəhrəmanların qeyri-adi gözəlliyinin səbəbi, addəyişmə motivi və s.) qarşılıqlı təzahürü istiqamətində aparılmışdır. Məqalədə N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində türk epik folklor ənənəsindən gələn Məcnunun gözəlliyinin təsviri səhnəsinin, iki mənə yükü kəsb etməsi məqamları araşdırılmışdır. Araşdırmalardan bu qəhrəmanların Tanrı tərəfindən seçilmiş insanlar olmaları, qeyri-adi missiyaları həyata keçirmək iqtidarına malik olmaları qənaətinə gəlinmişdir. Məqalədə dastan elementləri olan addəyişmə və övladsızlıq motivlərinin dərin kökləri araşdırılmış və Nizami məsnəvisindəki yeri təhlil olunmuşdur. Nizami Leyli və Məcnun obrazlarının poetik strukturunu “ərəb formalı, türk məzmunlu” model üzərində yaratmaqla “türklük” etno poetik konsepsiyasını təcəssüm etdirmişdir.

Açar sözlər: Nizami, üslub, məhəbbət, dastan, addəyişmə

Giriş

N.Gəncəvi yaradıcılığının folklorla geniş bağlılığı vardır. Nizami folklorla milli dəyərlərin qaynağı kimi yanaşmışdır. Şairin milli kimliyinin formalaşmasında Gəncə ədəbi mühitinin, Azərbaycan-türk folklor mühitinin böyük rolu olmuşdur. Sənətkar türk-milli dəyərlərinin folklorlarda yaşadığını və qorunduğunu dərinləndirən anladığı və bildiyi üçün özünün türkçülük ideyalarının təcəssümü zamanı həm “Leyli və Məcnun” məsnəvisində, həm də digər məsnəvilərində türk folklor ənənəsindən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Məsnəvidə türk dastançılıq elementlərinin bir çox məqamları mövcuddur. Belə ki Şairin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin süjetində Azərbaycan məhəbbət dastanlarının ənənələrinə uyğun olaraq övladsızlıq motivi əsərin başlanğıc hissəsində təsvir olunmuşdur :

Qaruna bənzərmiş dövləti, varı.
Fəqirlər, qonaqlar razıymış ondan,
Bəxti çıxmamışdı öz qabığından.
O, bir xəlifətək məşhur olsa da,
Övladsız, işıqsız bir şamdı o da [5, s. 76].

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının süjet xətlərində və Azərbaycan nağıllarında uzun müddət övlad həsrətindən əziyyət çəkən insanların möcüzəvi yollarla övladlarının dünyaya gəlməsi təsvir olunmuşdur. Dünyaya gələn həmin uşaqlar süjetin əsas personajlarına

çevrilirlər. Əsərdə əsas hadisələr həmin qəhrəmanların ətrafında cərəyan edir. Folklorşünaslıqda bu qəhrəmanların dünyaya gəlişi “möcüzəli doğuluş” adlanır. Çünki bu qəhrəmanların valideynlərinə ya dərviş alma verərək, ya özləri kasıb, kimsəsizlərə yardım edərək Allahın savabını qazanırlar və övlad sahibi olurlar. Nağıllardakı qeyri-adi hamiləlik gələcək qəhrəmanın taleyinin, həyatının qeyri-adiliyinə işarədir. Məsələn: “Novruz” dastanında göstərilir ki, Diyarbəkirdə Kərim adlı bir paşanın övladı olmurmuş. O, dövlətinin yarısını fağır-füqəraya payladıqdan sonra tanrının ona rəhmi gəlir və bir oğlu dünyaya gəlir. Uşağa Novruz adını qoyurlar. Dastançılıq ənənələrimizdən gələn bu elementi “Leyli və Məcnun” məsnəvisində də müşahidə edirik:

Məcnunun atası bu xoş diləklə
Aclar doydurardı min bir diləklə.
Nəzirlə bir oğul istərdi tez-gec,
Əkdiiyi yasəmən göyerməzdi heç...
Övlad arzusuyla yanırdı qəlbi
Ləl üçün sıxılan bir mədən kimi.
Onun naləsini eşitdi Allah,
Ona da bir oğul verdi bir sabah [5, s. 76].

Tədqiqat

Epos ənənələrimizin maraqlı detallarından biri də yeni dünyaya gələn körpənin həddən ziyadə gözəl olmasının təsviridir. “Leyli və Məcnun” poemasında da bu məqama rast gəlirik. Təzəcə anadan olmuş uşaq (Qeys) “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında yenicə anadan olmuş Oğuz kağan kimi son dərəcə qəşəng idi.

O nar kimi gülər, çiçək kimi şən,
Mın dəfə gözəldi nardan və güldən.
Onda gövhər üzli bir sifət vardı,
Gecə o sifətdən gündüz olardı [5, s. 77].

N.Gəncəvi “Leyli və Məcnun” məsnəvisində Məcnunun gözəlliyinin təsviri səhnəsində türk epik folklor ənənəsindən gələn bu motivdən istifadə etmişdir. Qəhrəmanlarının qeyri-adi gözəlliyi iki mənə kəsb edir: Birincisi, onlar Tanrı tərəfindən seçilmiş insanlardır, Allahın nəzəri həmişə onların üzərindədir;

İkincisi, bu qəhrəmanlar qeyri-adi missiyaları həyata keçirmək iqtidarına malikdirlər və bunları icra edirlər. Daxilən qeyri-adi gücə, ağıla, fərasətə malik olan bu qəhrəmanlar təbii ki, xarici gözəllikləri ilə də seçilməlidirlər.

Nizami Məcnun orazının bədii xüsusiyyətlərini yaradarkən xalq eposundan gələn bu keyfiyyətlərlə onu bəzəmişdir. O, azad seçimi ilə cəmiyyətə yeni bir missiya üçün gəlmişdir. Onun missiyası insanın azadlıq haqqını müdafiə etmək, humanizm ideyalarını təbliğ etmək olmuşdur. Bu səbəbdən də bu obrazın qeyri-adi daxili-mənəvi gücə, zahiri-fiziki gözəlliyə

malik olması mütləqdir. “Novruz” dastanında olduğu kimi Məcnunun atası da var-dövlətini kasıblara ehsan kimi paylayır, uşağı bəslənmək üçün dayəyə tapşırır və ona ad verirlər:

Ata baxan kimi oğlun üzünə,
Açdı xəzinəni ellər üzünə.
Belindən gələnə görüb dünyada,
Gül kimi xəzinə payladı o da.
Bir müddət dayələr göz oldu buna,
Süd verdi ərəbin bu ilk oğluna [5, s. 77].

Dastanda Kərim paşanın oğlu Novruz bayramında anadan olduğuna görə adını Novruz qoyduqları kimi, məsnəvidə də uşaq hələ körpə ikən hünərli və vüqarlı olduğu üçün ona “hünərli Qeys” adını qoyurlar:

Bilindi ondakı hünərlə vüqar,
Adını hünərli Qeys qoydular [5, s. 78].

Poemada Qeysin həyatının sonrakı dönməni izlədikdə məhəbbət dastan qəhrəmanlarının həyat yolu ilə oxşarlıqların mövcudluğunu görürük. Qeysin məktəbə getməsi, aşiq olması, sevgisinin yolunda hər əzaba qatlaşması və s. buna nümunə göstərə bilərik.

Ahu gözlərini süzsəydi bir an,
Yanıb məhv olardı bütün bir cahan.
Ərəb ayı kimi sifəti vardı,
Əcəm türkü kimi könül ovlardı [5, s. 78-79].

Yuxarıdakı nümunədə Nizami məqsədli şəkildə Leylinin üzünü “ərəb ayına”, könül ovlamağını “əcəm türkünə” bənzətmişdir. Göründüyü kimi Nizami Leyli obrazını türk qızlarının poetik-millî xarakterinə uyğun canlandırmışdır. Tədqiqatçı alim T.Kərimlinin Nizaminin Leyli və Məcnunu türk obrazları kimi yaratması ilə bağlı maraqlı təhlilləri vardır. T.Kərimli Nizaminin Məcnunu türkə bənzətməsi fikrini poemadakı faktlara əsaslanaraq bildirmişdir.

O evdən türk kimi çıxaraq yenə
Düşdü köçərilik düşərgəsinə.
Alimin tədqiqatlarına görə Məcnun özü Leylini “türk” adlandırmışdır:
Olmuşam o türkə çolaq bir şikar.
Oxuna hədəfəm açıq-aşikar.

Leylinin öz qəbiləsinin qızları ilə xurmalıq seyrinə çıxmasının təsvirində isə Nizami təkcə Leylini deyil, onun başına toplanmış qızları da “ərəb paltarlı türk” adlandırır:

Haman qəbilənin gözəl qızları
Aldı ortalığa bizim dildarı.
Ərəb paltarında türk idi onlar,
Xoşdur ərəb boylu türk olan nigar [6, s. 11].

Bu beytləri N.Arashlı və Z.Allahverdiyeva orijinaldan bu cür tərcümə etmişlər:

O qəbilənin bal dodaqlılarından
Gövhər kimi bir səf düzülmüşdü.
Onların adı Ərəbistanda yaşayan türklərdi,
Ərəb əndamlı türk gözəl olar [1, s. 81].

Beytlərin məzmunundan Leyli və onun yanındakı qızların türk etnik kimliyi aydın şəkildə görünür. Nizami Leylinin və Məcnun obrazlarının poetik strukturunu “ərəb formalı, türk məzmunlu” model üzrə yaratmışdır. Nizami özünün müəllif konsepsiyasına sadıq qalaraq əvvəl yazdığı məsnəvilərindəki obrazlarda (Məhin Banu, Şirin) olduğu kimi, bu məsnəvinin əsas obrazlarında da “türklük” etno poetik konsepsiyasını təcəssüm etdirmişdir.

Məsnəvidə Qeysin məktəbə gedərkən Leylini sevməsi və bu xəbərin sürətlə hər tərəfə yayılması motivi bizə məhəbbət dastanlarımızı xatırladır. Belə ki “Tahir və Zöhrə” dastanında göstərilir ki, bir yerdə məktəbə gedib-gələn Tahir ilə Zöhrənin məhrəmanə münasibətləri tezliklə hamı arasında yayılır [2, s. 122-123].

Onlar bir-birinə könül verdilər,
Tezəcə dildən-dilə düşdü bu xəbər.
Hər yandan yırtıldı bu gizli pərdə,
Bu sirr əzbər oldu bütün dillərdə [5, s. 81].

Qeys hörmətli bir qəbilə başçısının oğlu idi. Lakin Leyliyə aşiq olandan sonra onun xarakterində, hərəkətlərində qəribə dəyişikliklər yaranmışdır. Qeys hara getmək istəyirdisə də ayaqları onu Leyligilə tərəf yönləndirirdi. Çox nüfuzlu, adlı-sanlı bir kişinin oğlunun o zamanki mental dəyərlər, düşüncələr çərçivəsinə sığmayan hərəkətləri insanlara qəribə görünürdü və onun bir qızdan ötrü dəli-divanə olmasını normal qəbul etmir və ona dəli (Məcnun) deyə lağlağı edirdilər:

Eşqdən xəbərsiz adamlar ki, var,
Onu “Məcnun” deyə çağırardılar.
Biçarə Qeys də əlacsız qaldı,
Bu “Məcnun” sözünü üstünə aldı [5, s. 81].

Nizaminin Qeys obrazının adını Məcnun olaraq dəyişməsinin təsəvvüf və folklorda mövcud olan addəyişmə motivi ilə bağlılığı vardır.

Təsəvvüfi-irfani görüşlərdə insan Allaha aşiqlik yoluna çıxır bu yolda buta alaraq yeni sosial-mənəvi statusa-haqq aşiqi statusuna qədəm qoyur. Bu status yeni adla adlandırılır. Bizim məhəbbət dastanlarında da bu məqamlar vardır. Belə ki qəhrəmanlar buta aldıqdan sonra haqq aşıqlarına çevrilirlər və onların adları dəyişdirilir.

Bu motivə “Əsli və Kərəm” məhəbbət dastanında rast gəlinir. Mahmud və Məryəm bir-birlərinə eşqlərini elan etdikdən sonra öz aralarında adlarını dəyişirlər. [3, s. 12].

Addəyişmə motivi sevgililərin haqq aşıqlarına çevrilməsini bildirir. Çünki onlar artıq bir-birilərini ilahi eşqlə sevirilər.

“Aşiq Qərib” dastanında da Rəsul haqq aşiqinə çevrilir. Sevgilisinin axtarışı üçün qərib ölkələrə gedir. Rəsula qoca bir qarı tərəfindən adı dəyişdirilərək Qərib adı verilir. [4, s. 82].

Nəticə

Nizaminin məsnəvisindəki addəyişmə elementinin hansı qaynaqlarla əlaqələndiyini araşdırdıq. Ancaq Məcnun adının semantikasi bununla bitmir, bunun tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda “baş kəsib, qan töküüb, hünər göstərən” gənclərə Dədə Qorqud tərəfindən igidlik adları verilərdi. Bu məqamları nəzərə alsaq o zaman belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan məhəbbət dastanlarındakı addəyişmə motivinin daha dərin epik mənə qatı vardır. Nizaminin “Xəmsə” yaradıcılığı boyu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə sistemli şəkildə bağlılığı görürük. Bu ənənə “Leyli və Məcnun” məsnəvisində də öz sabitliyini qorumuşdur.

Bu cəhətdən, Ramazan Qafarlı Məcnun obrazı ilə ölümə etiraz edib, həyata aşiq olan Dəli Domrul obrazı arasında dərin epik-semantik əlaqə olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllifin qənaətlərinə görə, ərəb dilindən gələn “məcnunluq” dəliliyin analoqu olsa da, əfsanələrin yardımı və Nizaminin qələmiylə tamamilə əks anlamda işlənilib, ülviliyi, insana vurğunluğu, saflığı, səadəti, vəfanı, “məhəbbətin bakirəliyini” bildirmişdir. *“Beləliklə, iki aşiqdən birincisinin dəliliyi insanı ölümsüzləşdirməkdən, ikincisinin məcnunluğu isə məhəbbəti ürəklərdə diriltməkdən başlanır”* [7, s. 38-39].

Məcnun-Dəli Domrul semantik xəttinin mənə səviyyələrinə diqqət etsək, hər iki obrazın ağıllı adamlar olmalarına rəğmən yaşadıkları cəmiyyətdə dəli hesab olunmalarını görürük. Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, hər iki personajın “dəli” davranışlarını əhatə edən statusa insanlar xüsusi adlar (Məcnun və Dəli) vermişdilər.

Göründüyü kimi Nizami Məcnun obrazını yaradarkən türk epos ənənəsindən yaralanmaqla bu poemasını da öz müəllif konsepsiyasına uyğun canlandırmış, əlvan rənglər qatmışdır. “Türk sifətli” (“torki sifəti”) əsər yaratmaq istəyən Nizami Gəncəvi öz ideyalarının milli bədii düşüncə qəliblərində ifadəsi üçün türk folklor mənbələrindən zəngin materiallar əldə edə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı, N., Allahverdiyeva, Z. (2021). “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması” oçerki . Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu 25 (Kollektiv). Bakı: Elm, 272-293 s.
2. Azərbaycan məhəbbət dastanları [5 cildə]. (2005). Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.Təhmasib. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. Bakı: Çıraq, Cild 1, 404 s.
3. Azərbaycan məhəbbət dastanları [5 cildə]. (2005). Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.Təhmasib. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar

- Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. Bakı: Çıraq, Cild 2, 440 s
4. *Azərbaycan məhəbbət dastanları* [5 cildə]. (2005). Toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov, M.Təhmasib. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. Bakı: Çıraq, Cild 3, 440 s.
 5. Gəncəvi., N. (1983). *Leyli və Məcnun*. Tərcümə edəni Səməd Vurğun N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, 303 s.
 6. Kərimli,T. (2018). *Ərəb paltarlı türkün talesizliyi* (ön söz).. N.Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edəni Səməd Vurğun. Bakı: Şərq-Qərb, 7-12 s.
 7. Qafarlı, R. (2013). *Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vahidləri: dini-mifoloji düşüncə kontekstində*. Nizami Gəncəvi və folklor (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Nurlan, 36-64 s.

THE POETIC STYLE OF AZERBAIJAN LOVE EPICS AND N. GANJAVI'S POEM "LEYLI AND MAJNUN

Ulkar Bakhshiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku Azerbaijan

Nizami Ganjavi creatively benefited from the Turkish folklore tradition and the elements of Turkish epic in "Leyli and Majnun". In the article, the poem "Leyli and Majnun" and "Nowruz", "Asli and Karam", "Tahir and Zohra", "Ashiq Garib", "Kitabi-Dada Gorgud" etc. Similar motifs existing among Azerbaijani epics were included in the analysis. The analyzes in the article were conducted in the direction of the mutual manifestation of the motifs of Azerbaijani love stories (childlessness motif, the reason for the extraordinary beauty of the heroes, name change motif, etc.) in Nizami's work. In the article, the aspects of the descriptive scene of the beauty of Majnun from the Turkish epic folklore tradition in N. Ganjavi's poem "Leyli and Majnun" were investigated. From the research, it was concluded that these heroes are people chosen by God and have the ability to carry out extraordinary missions. The article examines the deep roots of the motifs of change of name and childlessness, which are elements of the epic, and their place in Nizami's masnav is analyzed. Nizami embodied the ethno poetic concept of "Turkishness" by creating the poetic structure of Leyli and Majnun's images on the model of "Arab form, Turkish content".

Key words: Nizami, style, love, saga, name change

ПОЭТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЮБОВНЫХ ПОСЛАНИЙ И ПОЭМЫ Н. ГЕНДЖАВИ "ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН"

Улькер Бахшиева

Азербайджанский государственный педагогический университет, Баку, Азербайджан

Низами Гянджеви творчески воспользовался турецкой фольклорной традицией и элементами турецкого эпоса в «Лейли и Меджнун». В статье поэмы «Лейли и Меджнун» и «Новруз», «Асли и

Карам», «Тахир и Зохра», «Ашик Гариб», «Китаби-Деде Горгуд» и др. В анализ были включены аналогичные мотивы, существующие в азербайджанских эпосах. Анализы в статье проводились в направлении взаимного проявления мотивов азербайджанских любовных историй (мотив бездетности, причина необычайной красоты героев, мотив смены имени и др.) в творчестве Низами. В статье исследуются аспекты описания красоты Меджнун из тюркской эпической фольклорной традиции в маснаве Н. Гянджеви «Лейли и Меджнун». Из исследований был сделан вывод, что эти герои — люди, избранные Богом и обладающие способностью выполнять экстраординарные миссии. В статье исследованы глубинные корни мотивов перемены имени и бездетности, являющихся элементами эпоса, и проанализировано их место в маснави Низами. Низами воплотил этнопоэтическую концепцию «турецкости», создав поэтическую структуру образов Лейли и Меджнун по образцу «арабская форма, тюркское содержание».

Ключевые слова: Низами, стиль, любовь, сага, перемена имени

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çapa qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN MƏTNYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yeganə Cavadova

Aysel Kazımova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: yegames@mail.ru

e-mail: ayselkazimova92@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.83

Xülasə: Bir sıra dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də ismi əvəz edən əvəzlilər bu nitq hissəsinə aid olan xüsusiyyətləri özündə daşıyır. Sintaktik baxımından isə əvəzlilər həm də cümlə üzvlərindən mübtədə və tamamlıq funksiyalarını da yerinə yetirir. Qeyd olunan məsələlərlə yanaşı, ingilis dilində əvəzlilərin mətnyaratma xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməsi vacib sayılır. Dilin qrammatik bölümündə əvəzlilərin bu və ya digər şəkildə xüsusiyyətləri ətraflı araşdırılmış, onların yerinə yetirə bilən funksiyaları müəyyən edilmişdir. Bu məqalədə əvəzlilərin, müstəqil bir nitq hissəsi kimi aktuallaşaraq mətn yaratma imkanları və bu əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqəyaratma xüsusiyyətləri bir çox dilçi alimlərimizin əsərlərində tədqiqi arşdırılmış, müasir ingilis dilində şəxs əvəzlilərinin bir sıra mətnyaratma xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: Əvəzlik, mətnyaratma, komponent, funksiya, formalaşma

Giriş

Əvəzlilər əsasən ismi əvəz edən nitq hissəsi olduğuna görə ismə xas olan xüsusiyyətləri özündə daşıyır. İngilis dilində əvəzlilərin nitqdə rolu böyükdür və ismi əvəz edən bir nitq hissəsi kimi əvəzlilər müxtəlif sintaktik funksiyaları, xüsusən də mübtədə və tamamlıq funksiyasını yerinə yetirə bilirlər. Müstəqil bir nitq hissəsi kimi əvəzlilərin aktuallaşaraq mətn yaratma imkanları, onların müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratma xüsusiyyətləri Ə.Xəlilovun, K.Abdullayevin, Ə.Abdullayevin, A.Hüseynovun, K.Hacıyevanın, A.Hacızadənin və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ə.Abdullayev “Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs” kitabında qeyd etmişdir ki, mətnin əsasında bir bazis cümlə mövcud olur. Həmin bazis cümlənin içində konkret mənadan məhrum söz və ya ifadə yerləşir. Mətnin bu və ya digər cümləsi konkret mənası olmayan sözü və ya ifadəni müəyyənləşdirməlidir. Müəllifə görə, mətn tərkibində işlənən əvəzliyin mənası nə vaxt açılarsa, həmin mətn bitmiş hesab edilir. Mətnin həcmi bazis cümlənin tərkibindəki əvəzliyin mənasının açılmasından aslıdır [1, s. 132].

Digər bir dilçi alimimiz K.Hacıyeva leksik təkrarların mürəkkəb sintaktik bütöv yaratma xüsusiyyətlərindən bəhs edərək əvəzliyi bu sferada aşağıdakı şəkildə izah etmişdir: “Əvəzlik dildə ən çox istifadə olunan nitq hissəsidir. Əvəzlilər sayca az olan kiçik bir qrupu təmsil edir, lakin onlar nitqdə müstəsna dərəcə mühüm funksiya yerinə yetirir və elə buna görə də qeyri-adi şəkildə tez-tez işlənir: işlənmə tezliyinə görə əvəzlilər ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub olan sözlər arasında birinci yeri tutur. Əvəzlilərin belə tez-tez

işlənməsini, görünür, onların cümlələr arasında əlaqə yarada bilmə imkanlarının genişliyi ilə izah etmək olar” [3, s. 88-89]. Bu yanaşmalardan da göründüyü kimi, əvəzlilər mətnin mənasının açılmasında, mətnin bir bütöv kimi formalaşmasında, komponentlərarası əlaqənin təmin olunmasında, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyinin tədqiqində böyük diqqət tələb edən bir faktordur. Bununla bağlı V.Hromádková qeyd etmişdir ki,, “*İngilis dilində əvəzlilərin mətnyaratmada rolu dörd əsas funksiya ilə müəyyən olunur*” [8, s. 136]: 1. Əvəzlilik semantik kateqoriyanı təmsil edir və onun pronominal xüsusiyyəti sözlər arasında deyil, cümlələr arasında əlaqələri şərtləndirir. 2. Əvəzlilik məlum olanı bildirir. 3. Əvəzlilik həm anaforik (əvvəlki cümləyə bağlılıq), həm də kataforik (sonrakı cümləyə bağlılıq) funksiyalarını yerinə yetirir. 4. Əvəzlilik yalnız statik (donuq) yox, həmçinin dinamik (dəyişkən) funksiyasını da yerinə yetirir. Ümumiyyətlə əvəzlilər, o cümlədən şəxs əvəzliləri universal xarakter daşıyır. Belə ki, şəxs əvəzliləri əvəzliyin əsas növlərindən biri olub, mətnyaratmada formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir.

Məqsəd

Bildiyimiz kimi, şəxs əvəzliləri şəxslər və ya qeyri şəxsləri onları adlandırmadan və onların danışana münasibəti baxımından ifadə edən əvəzlilərdir. Müasir İngilis dilində *I, you, he, she, it, we, you, they* şəxs əvəzliləri əsas komponentlərdəndir. Əvəzlilərin semantik kateqoriyanı təmsil etməsi onların əsas funksiyalarından biridir, daha dəqiq desək, əvəzlilərin məna ilə bağlı olub cümlələrarası əlaqəni təmin etməsidir. Bu nitq hissələrin mətn daxilində əvvəlki komponentlərdə verilən hər hansı bir anlayışı sonrakı komponentlərdə əvəz etmələri, yəni məlum olanı ifadə etmələri də əsas funksiyalar sırasında dayanır. Şəxs əvəzlilərinin bu funksiyalarını mətn daxilində nümunələrdə nəzərdən keçirək: *The surgeon leaned over the body, and raised the left hand. ‘The old story,’ he said, shaking his head: ‘no wedding-ring, I see. Ah! Good-night!’* [11, s. 5]. Bu nümunədə birinci şəxsin tək *I* şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentdə verilən *the surgeon* ismini əvəz edərək mətn daxilində cümlələri bir-birilə əlaqələndirən formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış etmişdir. *‘Boy,’ said the gentleman in the high chair, ‘listen to me. You know you’re an orphan, I suppose?’* [11, s. 16]. Bu nümunədə isə ikinci şəxsin tək *you* şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentdə verilən *boy* ismini sonrakı komponentdə əvəz edərək mətdaxili komponentlərin əlaqəsini təmin edən formal əlaqə vasitəsidir. 1) *Oliver cried lustily. If he could have known that he was an orphan, left to the tender mercies of church-wardens and overseers, perhaps he would have cried the louder* [11, s. 6]. 2) *The elderly female was a woman of wisdom and experience; she knew what was good for children; and she had a very accurate perception of what was good for herself* [11, s. 8]. 3) *‘Gadso!’ said the undertaker: taking Mr. Bumble by the gilt-edged lapel of his official coat; ‘that’s just the very thing I wanted to speak to you about. You know – dear me, what a very elegant button this is, Mr. Bumble! I never noticed it before’* [11, s. 38]. Bu nümunələrdə üçüncü şəxsin tək *he, she, it* şəxs əvəzliləri mətnyaradıcı faktor kimi iştirak

etmişdir. Belə ki, birinci nümunədə *he* şəxs əvəzliyi kişi cinsində *Oliver* sözünü, ikinci nümunədə *she* şəxs əvəzliyi qadın cinsində *the elderly female* ifadəsini, üçüncü nümunədə isə orta cins *it* əvəzliyi *a very elegant button* ifadəsini əvəz etmişdir. 1) *'Well, well,' said the old gentleman, composing his features. 'Don't be afraid! We won't make an author of you, while there's an honest trade to be learnt, or brick-making to turn to'* [11, s. 152]. 2) *Mr. Gamfield's countenance brightened, as, with a quick step, he returned to the table, and said, 'What'll you give, gen'l'men? Come! Don't be too hard on a poor man. What'll you give?'* [11, s. 27]. 3) *...He could see the white figures of the girls in the green enclosure whirling about as they had whirled when he was among them. They seemed to have quite forgotten him alre-----ady* [11, s. 35]. Birinci nümunədə birinci şəxsin cəmi *we* şəxs əvəzliyi, ikinci nümunədə ikinci şəxsin cəmi *you* şəxs əvəzliyi *gentlemen* sözünü əvəz edərək, üçüncü nümunədə isə üçüncü şəxsin cəmi *they* şəxs əvəzliyi *the girls* ifadəsini əvəz edərək mətnin bir bütöv kimi formalaşmasına xidmət etmişdir. Bu nümunələrdən görüldüyü kimi, şəxs əvəzlilikləri mənə ilə bağlı olub mətn daxili komponentləri əlaqələndirmiş, əvvəlki komponentlərdə məlum olanı sonrakı komponentlərdə ifadə edərək mətn yaradan formal əlaqə vasitəsi kimi əvəzliliklərin əsas funksiyalarını yerinə yetirmişdir.

Metodlar

Bildiyimiz kimi, mətnin formalaşmasında iştirak edən amillərdən biri də təkrarlardır. Bu sahədə əvəzliliklər, eləcə də şəxs əvəzlilikləri təkrar kimi çıxış edən başlıca vasitələrdən biridir. Onlar mətn komponentlərini bir-birinə daha sıx bağlayır, çünki əvəzliliklərin olduğu cümlələr özlərindən əvvəlki cümlədən asılı olur. Əvəzlilikli təkrar mətnin cümləsində iştirak edən hər hansı leksik vahidin sonrakı cümlələrdə müvafiq əvəzliliklə ifadə olunmasıdır. Bu növ təkrar bütün digər təkrar növlərinə nisbətən daha çox üslubda işləndiyinə görə geniş yayılmışdır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, mövzunun araşdırılmasında müqayisəli və müqayisəli –tipoloji metodlardan istifadəyə üstünlük vermişik.

Öz sintaktik mahiyyətinə görə əvəzlilikli əlaqə leksik təkrar və zəncirvari sinonimik əlaqədən fərqlənir. Əvəzlilikli əlaqənin də əsasını cümlələrin struktur əlaqəliliyi təşkil edir. Ə.Abdullayev haqlı olaraq qeyd edir ki, “onlar arasındakı fərq müstəsna rolun əvəzliliklərə məxsus olduğu struktur əlaqəliliyin ifadə üsulundandır” [1, s. 131-132]. Ümumiyyətlə, əvəzliliklərin təkrarı mətnə cümlələr arasında əlaqə yaradan faktordur. Əvəzlilikli təkrarlar içində leksik vahidin şəxs və ya işarə əvəzliyi ilə ifadə olunması daha geniş yayılmışdır. Göstərdiyimiz nümunələr əsasında şəxs əvəzliliklərinin leksik təkrar kimi çıxış etmələrinə baxaq: *'Well, well,' said the beadle, evidently gratified with the compliment; 'perhaps I may be. Perhaps I may be, Mrs. Mann.'* *He finished the gin-and-water, and added, 'Oliver being now too old to remain here, the board have determined to have him back into the house. I have come out myself to take him there. So let me see him at once'* [11, s. 13]. Bu nümunədə *the beadle* ismi digər cümlələrdə adlıq halda *I* şəxs əvəzliyi ilə mübtədə kimi və obyektiv

halda *me* əvəzliyi ilə təkrarlanmışdır. *'Yes, Oliver,' said Mr. Bumble. 'The kind and blessed gentleman which is so amny parents to you, Oliver, when you have none of your own: are a going to 'prentice you: an to set you up in life, and make a man of you: although the expense to the parish is three pound ten! – three pound ten, Oliver! – seventy shillins – one hundred and forty sixpences! – and all for a naughty orphan which noboday can 't love'* [11, s. 29]. Bu nümunədə isə dialoji nitqdə Oliver sözü sonrakı komponentlərdə adlıq halda *you* şəxs əvəliyi və obyektiv hal *you* əvəliyi ilə təkrarlanmışdır. 1) *The surgeon had been sitting with his face turned towards the fire: giving the palms of his hands a warm and a rub alternately. As the young woman spoke, he rose, and advancing to the bed's head, said, with more kindness than might have been expected of him: 'Oh, you must not talk about dying yet'* [11, s. 4]. 2) *Mrs. Rouncewell might have been sufficiently assured by hearing the rain, but that she is rather deaf, which nothing will induce her to believe. She is a fine old lady, handsome, stately, wonderfully neat, and has such a back and such a stomacher that if her stays should turn out when she dies to have been a broad old-fashioned family fire-grate, nobody who knows her would have cause to be surprised* [11, s. 130]. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə *the surgeon* mübtədası sonrakı cümlələrdə adlıq halda üçüncü şəxsin tək *he* və obyektiv halda *him* şəxs əvəzliyi ilə, *Mrs. Rouncewell* mübtədası isə sonrakı komponentlərdə adlıq hal *she* və obyektiv hal *her* əvəzliyi ilə təkrarlanmışdır. Qeyd olunan nümunələrdən göründüyü kimi, ingilis dilində şəxs əvəzlilikləri bu və ya digər sözü təkrarlayaraq mətn komponentlərinin bir-birilə əlaqələnməsini təmin edir. Dilçi alim K.Hacıyevanın vurğuladığı kimi, “*şəxs əvəzlilikləri sözlərlə yanaşı, söz birləşmələrini də əvəz edərək leksik təkrar kimi çıxış edir*” [4, s. 92]: 1) *'For I dread, George,' the old lady says to her son, who waits below to keep her company when she has a little leisure, 'I dread, my dear, that my Lady will never more set foot within these walls'* [11, s. 172]. 2) *'Bless me, yes, my dear sir,' said Mr. Brownlow quickly. 'I forget you. Dear, dear! I have this unhappy book still! Jump in. Poor fellow! There's no time to lose'* [11, s. 121]. 3) *But, making Oliver cry, Noah attempted to be more facetious still; and in his attempt, did what many sometimes do this day, when they want to be funny. He got rather personal. 'Work'us,' said Noah, 'how's your mother?' 'She's dead,' replied Oliver; 'don't you say anything about her to me!'* [11, s. 65]. 4) *The old gentleman was a very respectable-looking personage, with a powdered head and gold spectacles. He was dressed in a bottle-green coat with a black velvet collar; wore white trousers; and carried a smart bamboo cane under his arm* [11, s. 106]. 5) *'Tush! Foolery!'* interposed the beadle. *'If the board attended to all the nonsense that ignorant jurymen talk, they'd have enough to do.'* *'Very true,' said the undertaker; 'they would indeed'* [11, s. 39]. Göstərdilimiz nümunələrdə şəxs əvəzlilikləri söz birləşmələrini əvəz edərək leksik təkrar kimi mətn komponentlərini əlaqələndirən formal vasitə kimi çıxış etmişdir. Birinci nümunədə görürük ki, *the old lady* ifadəsi I şəxs əvəzliyi ilə, sonrakı nümunədə *my dear sir* ifadəsi obyektiv hal *you* şəxs əvəzliyi ilə, üçüncü nümunədə *your mother* ifadəsi adlıq hal *she* və obyektiv hal *her* şəxs əvəzliyi ilə, sonrakı

cümlədə isə *the old gentleman* ifadəsi adlıq hal *he* şəxs əvzəliyi ilə, sonuncu nümunədə isə *ignorant jurymen* ifadəsi adlıq hal *they* şəxs əvzəliyi ilə əvəz olunaraq təkrarlanmış və mətnin bir bütöv kimi formalaşmasına xidmət etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, şəxs əvəzliliklərinin mətnyaratma xüsusiyyətlərindən danışarkən onları deyktik ifadələr kimi nəzərdən keçirmək mütləqdir. F.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında qeyd etmişdir ki, “*deyxisis cümlədə və ya söyləmdə adı 44 çəkilən obyekt və şeylərə mövqe bildirmək deməkdir. Linqvistik strukturda bu mövqenin bildirilməsinə deyktik ifadə deyilir*” [6, s. 306]. Artıq bizə məlumdur ki, deyktik ifadələrin şəxs, zaman, məkan, diskurs və sosial növləri fərqləndirilir. Şəxs əvəzlilikləri şəxs bildirən deyktik ifadələr kimi xidmət edir. Şəxs deyxisisləri nitq proseslərində iştirakçıların rollarının kodlaşması ilə əlaqədardır. S.C.Levinsona görə, “birinci şəxs danışanın özünə istinadının qrammatikləşməsidir. Birinci şəxs deyxisisi (*I, we*) danışanı adlandıran deyktik istinaddır. İkinci şəxs deyxisisi (*you*) danışanın bir və daha çox adresata istinadının kodlaşmasıdır. Üçüncü şəxs deyxisisi (*he, she, it, they*) isə nə danışan, nə də adresat olan şəxslərə və ya varlıqlara istinadını kodlaşmasıdır” [9, s. 5-6]. S.C.Levinson bu yanaşması ilə şəxslərə işarə etməklə deyil, daha çox iştirakçıların rollarının tanınması ilə maraqlanmışdır. F.Stranzi deyxisisdən danışarkən qeyd etmişdir ki, “şəxs deyxisisləri söyləmdə başqa fərdlərə istinaddan əlavə, ünsiyyət situasiyasında iştirakçıların tanınmasını əhatə edir” [10, s. 291]. F.Veysəlli “Diskurs təhlilinə giriş” kitabında şəxs bildirən deyxisislərin ünsiyyət iştirakçılarının rollarını müəyyənləşdirməyə xidmət etdiyini qeyd etmişdir. Müəllifə görə, “şəxs əvəzlilikləri içərisində *we* (biz) və *you* (siz) əvəzlilikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir “[5, s. 50]. E.Əbdülrəhimov isə şəxs əvəzlilikləri içərisində *I, we, you* əvəzliliklərini deyktik ifadə kimi təqdim etmişdir. Müəllifə görə, “*III şəxs deyktik ifadə kimi çıxış edə bilmir və tutduğu mövqeyinə görə uzaq məsafədə yerləşir. Buna görə də III şəxs əvəzlilikləri şəxs bildirən deyxisislərlə (I, you, we) nisbətə distal forma kimi işlənir*” [2, s. 52]. Bizə görə, bütün şəxs əvəzliliklərinin deyktik ifadə kimi işlənməsinə əsaslanan yanaşmalar daha qəbul ediləndir. Hesab edirik ki, deyxisis sözünün mənasından (işarə etmə, göstərmə) da məlum olduğu kimi, bütün şəxs əvəzlilikləri ünsiyyət prosesində iştirak etməsindən asılı olmayaraq, istər ünsiyyət kontekstinə, istərsə də ünsiyyət iştirakçılarının *fon* biliklərinə əsasən şəxs və ya obyektlərə işarə edərək mətn komponentlərini əlaqələndirməyə, mətnin bütövlüyünü təmin etməyə xidmət edir. Bu əvəzlilikləri deyxisis kimi nümunələrdə nəzərdən keçirək: 1) *Although I am not disposed to maintain that the being born in a work-house, is in itself the most fortunate and enviable circumstance that can possibly befall a human being, I do mean to say that in this particular instance, it was the best thing for Oliver Twist that could by possibility have occurred* [11, s. 3]. 2) *‘How dare you say this of me?’ asked Monks. ‘How dare you urge me to it, young man?’ replied Mr. Brownlow, confronting him with a steady look. ‘Are you mad enough to leave this house? Unhand him. There, sir. You are free to go, and we to follow.* [11, s. 576]. 3) *‘She was my daughter,’ said the old woman, nodding her head in the direction of the corpse; and speaking with an idiotic leer, more ghastly than even the presence of death in*

such a place [11, s. 58]. 4) *At length the whispering ceased; and the members of the board, having resumed their seats and their solemnity, Mr. Limbkins said: 'We have considered your proposition, and we don't approve of it'* [11, s. 26-27]. 5). *'Of course not,' replied the doctor, with a nervous glance at the two ladies. 'I know his whole history: but we can talk about that presently. You would like, first, to see the place where the thieves made their attempt, I suppose?'* [12, s. 348]. Bu nümunələrdəki dialoji nitqlərdə şəxs əvəzliləri deyktik ifadələr kimi çıxış etmişdir. Belə ki, birinci nümunədə birinci şəxsin təki I, ikinci nümunədə ikinci şəxsin təki you, üçüncü nümunədə ikinci şəxsin təki she, dördüncü nümunədə birinci şəxsin cəmi we, beşinci nümunədə isə ikinci şəxsin cəmi you şəxs əvəzliyi deyktik ifadələr olub, bu ifadələrin işləndiyi cümlələrin mətdaxili kontekstlə əlaqəli olduğunun göstəricisidir ki, bu da mətnin formalaşmasına xidmət edir. Qeyd olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu şəxs deyksislərinin hansı şəxsləri ifadə etmələri yalnız işləndiyi mətn konteksti ilə müəyyənləşə bilər. Çünki deyktik ifadələr oxuculara və ya dinləyicilərə qabaqcadan məlum olanı ifadə edir. Şəxs əvəzlilərinin deyktik funksiyalarından danışarkən şəxs deyksisləri ilə yanaşı, sosial deyksisləri də qeyd etmək lazımdır. O.Türksevər və digər dilçi alimlərin qeyd etdikləri kimi, *"bu ifadələr müraciət formalarını fərqləndirmək üçün istifadə olunan deyksislərdir"* [7, s. 52]. Müraciət forması danışanların bir-birinə olan münasibətlərinin göstəricisidir. Sosial deyksislər içərisində ikinci şəxs you əvəzliyi ünsiyyət prosesində geniş istifadə olunan müraciət formasıdır. Müraciət zamanı adla, titulla və ya II növ şəxs əvəzliyi you ilə müraciət adresatın yaşından və cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olur. F.Veysəlli deyksislərdən danışarkən qeyd etmişdir ki, *"bəzən I şəxsin cəm forması we iki mənada işləyə bilər: 1) ekskluziv; 2) inkluziv. Birinci halda we əvəzliyi danışanı və başqalarını nəzərdə tutursa, ikinci halda isə we danışanla həmfikir olanları nəzərdə tutanda işləyir. Müəllif həmçinin "ingilis dilində let's go və let us go kimi ifadələri bu qəbildə fərqləndirmişdir"* [7, s. 311-312]. Bu növ birləşmələrə nəzər salaq: 1) *Let's be friends, please. I can't bear to be at outs with you* [12, s. 685]. 2) *"Let us hear Mass immediately," she said. "I'm sure Father de bricassart is anxious to be on his way"* [12, s. 685]. Bu nümunələrdən birincisində *let's be friends* ifadəsi inkluziv forma kimi, ikinci nümunədə isə *let us hear* ifadəsi ekskluziv forma kimi götürülə bilər. Ə.Abdullayev yazır: *"ingilis dilində əvəzlilər pronominal funksiyada əsasən iki cür fəaliyyət göstərir* [1, s. 137]. Şəxs əvəzliləri də bu funksiyaya əsasən iki cür fəaliyyət göstərir: 1) Situasiyadan asılı olan pronominal funksiya (eksoforik). *Oliver turned, for an instant, when they reached the door, in the hope of meeting a look from the girl. But she had resumed her old seat in front of the fire, and sat, perfectly motionless before it* [11, s. 238]. 2) Mətdən asılı olan pronominal funksiya (endoforik). Bu cür pronominal funksiya öz növbəsində anaforik və kataforik adlanan növlərə bölünür. Mətdaxili əlaqələr kimi bu növlər mətn komponentlərini bir-birinə bağlayaraq mətnin formalaşmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, anafora elə mətdaxili əlaqədir ki, *"burada sonra gələn cümlələrin mənası əvvəlki cümlələrin biri vasitəsilə aydınlaşır; katafora elə mətdaxili əlaqədir ki, burada əvvəlcə*

verilən məna sonrakı cümlələr vasitəsilə aydınlaşdırılır” [10, s. 130-131]. Şəxs əvəzlilikləri formal əlaqə vasitəsi kimi bu mətn daxili əlaqələrdə başlıca vasitələrdəndir: 1) *The poor people liked it! It was a regular place of public entertainment for the poorer classes; a tavern where there was nothing to pay; a public breakfast, dinner, tea, and supper all the year round; a brick and mortar elysium, where it was all play and no work* [11, s. 17]. 2) *A dept as she was, in all the arts of cunning and dissimulation, the girl Nancy could not wholly conceal the effect which the knowledge of the step she had taken, wrought upon her mind* [11, s. 522]. 3) *It is she whom he has loved, admired, honoured, and set up for the world to respect. It is she who, at the core of all the constrained formalities and conventionalities of his life, has been a stock of living tenderness and love, susceptible as nothing else is of being struck with the agony he feels* [11, s. 106]. 4) *There was another roar. At this moment the word was passed among the crowd that the door was forced at last, and that he who had first called for the ladder had mounted into the room* [11, s. 602]. Bu nümunələrdə III şəxs əvəzlilikləri kataforik funksiya yerinə yetirmişdir. İlk nümunədə əvvəlki komponentdə verilən *it* əvəzliyi sonrakı komponentlərdə aydınlaşdırılmışdır. Sonrakı nümunədə isə əvvəldə gələn *she* şəxs əvəzliyi sonrakı komponentdə *Nancy* ismini ifadə edərək kataforik əlaqəyə xidmət etmişdir. Digər nümunələrdə isə III şəxs *he* və *she* əvəzlilikləri sonrakı komponentlərdə izah olunaraq kataforik əlaqədə işlənmişdir.

Nəticə

Göründüyü kimi, əvəzliliklərin əsas qruplarından biri olan şəxs əvəzlilikləri ümumiləşdirmə, aydınlaşdırma xüsusiyyətlərinə malik olaraq, mətn daxilində istər leksik təkrarlar kimi, istər deyətik ifadələr kimi, istərsə də anafirik və kataforik əlaqə vasitələri kimi mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə, onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edən, mətnin bir bütöv kimi formalaşmasında iştirak edən formal əlaqə vasitəsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Ə. (2011). *Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs*. Bakı, 272 s.
2. Əbdülrəhimov E. (2014). *Linqvistik Praqmatika*. Bakı: Elm və təhsil, 216 s.
3. Hüseynov A. (2015). *İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu*. Bakı, Mütərcim, 376 s.
4. Hacıyeva K.B. (2010). *Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan faktor kimi. (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında)*. Fil. elm. dok. diss. Bakı, 144 s.
5. Veysəlli F.Y. (2010). *Diskurs təhlilinə giriş*. Bakı, 141 s.
6. Veysəlli F.Y. (2013). *Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica*. VI. Bakı, Mütərcim, 420 s.

7. Turksever O.I. (Musayev), Hacıyev E.I., Huseynov A.R. (2011). *A practical grammar of contemporary English*. Baku, Qismət, 540 p.
8. Hromádková V. (2014). *Pragmatics of legal language: Deixis. Master's diploma thesis*. Masaryk University., 72 p. https://is.muni.cz/th/330848/ff_m/MA_Thesis.pdf
9. Pragmatics. Chapter II. Literature review. Theoretical framework. 12 p. <http://digilib.uinsby.ac.id/2075/5/Bab%202.pdf>
10. Stranzy Ph. *Encyclopedia of linguistics*. (2005). Volume 1. New York, Oxon., 1274 p. <http://xa.yimg.com/kq/groups/17805790/1238478214/name/fitzroy-dearborn+encyclopedia+of+linguistics.pdf>
11. Dickens Ch. *Oliver Twist*. 641p. <http://www.planetebook.com/ebooks/OliverTwist.pdf>
12. Mccullough C. *The thorn birds*. 764p. <http://down02.putclub.com/virtual/backup/update/Download/Literature/THE%20THORN%20BIRDS.pdf>

TEXTING CHARACTERISTICS OF PERSONAL PRONOUNS IN MODERN ENGLISH

Yegana Javadova

Aysel Kazımova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

As in a number of languages, the pronouns that replace the noun in modern English carry the characteristics of this part of speech. From the syntactic point of view, pronouns also fulfill the functions of preposition and completeness of sentence members. In addition to the mentioned issues, it is considered important to pay attention to the text creation features of pronouns in English. In the grammatical section of the language, the characteristics of pronouns in one way or another were investigated in detail, and their functions were determined. In this article, the possibilities of pronouns becoming relevant as an independent part of speech and creating a text and the properties of these pronouns to create connections between independent sentences have been studied in the works of many of our linguists, and a number of textual features of personal pronouns in modern English have been clarified.

Key words: Pronoun, text creation, component, function, formation

ТЕКСТОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Егана Джавадова

Айсель Кязимова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В современном английском языке, как и в ряде языков, местоимения, заменяющие существительное, несут в себе признаки этой части речи. С синтаксической точки зрения местоимения выполняют также функции предлога и завершенности членов предложения. Помимо указанных вопросов, считается важным обратить внимание на особенности текстообразования местоимений в английском языке. В грамматическом разделе языка подробно исследовались характеристики местоимений в той или иной мере, определялись их функции. В данной статье в работах многих наших лингвистов изучены возможности местоимений стать значимыми как самостоятельная часть речи и создавать текст и свойства этих местоимений создавать связи между самостоятельными предложениями, а также ряд текстологических особенностей. уточнены личные местоимения в современном английском языке.

Ключевые слова: Местоимение, текстообразование, компонент, функция, формирование

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çapa qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

ERMƏNİLƏR VƏ FAŞİZM

Zaur Əliyev

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: zaur.aliyev@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.92

Xülasə. Ermənilərin irqi-dini təlimatlarının müəllifi, Ermənistanın paytaxtında “şərəfinə” 6 metr hündürlükdə abidə ucaldılan muzdlu, faşist Qaragin Njde Hitlerin gənclərə xitabən dediyi şüarlardan birinin sözlərinin yerini dəyişərək, erməni gəncliyinin tərbiyəsi üçün daha sərt, daha amansız faşizm modelini seçmişdi: “Gənclik, ürək və dəmir”. Njde, Mandalyan, Darbinyan və digər faşist ideoloqlarının ardıcilları olan erməni gəncləri öncə “irqçi vətənpərvərlər” adlandırılırdılar, sonra isə faşist cəlladları onlara “Seqakron” – “İrqçi inançlılar” adını verdilər... Məhz bu irqçi inançlılar Azərbaycan torpaqlarında Alban kilsələrini darmadağın etdilər, albanlara-azərbaycanlılara məxsus dini və mədəniyyət abidlərini erməniləşdirdilər. Çünki onların inancı Tanrıya deyil, qondarma, saxta, mifik tarixə söykənən ultrairqçi ideyalara idi. Əslində, erməni faşizmi satanizmin kilsə daxilində gizlədilmiş və xristianlığın aşladığı humanizm dəyərlərinə meydan oxuyan təzahürüdür. “İrqçi inançlılığın” təməlinə bütün digər millətlərə qarşı nifrət aşındığı üçün, bu qanlı ideologiya ən yaxşı halda satanizmlə müqayisə oluna bilər.

Açar sözlər: Erməni, faşizm, terror, soyqırım, diaspor, lobbi

Giriş

II Dünya Müharibəsi nə qədər araşdırılsa da, bu böyük tarixi hadisə barədə bu günə qədər hələ də tam ətraflı tarixi faktlar ortaya qoyulmayıb. Bu gün arxivlər açıldıqca illər boyu bizlərə söylənən əfsanələrin yalan olduğunu görürük. Belə yalanlardan ən böyüyü isə sovet tarixşünaslığında ermənilərin II dünya müharibəsində SSRİ-yə “sədaqət”ləri ilə bağlıdır. Əslində isə hadisələr tam başqa istiqamətdə cərəyan edib. SSRİ ordusunda və Almanların əsir düşən sovet əsgərləri üçün yaratdıqları legionlarda ermənilər casus rolunu oynayıblar...

1938-ci ildə Almaniyada güclənən faşizm ideologiyası ilə erməni daşnak ideologiyası bir-birinə yaxın olduğu üçün onlar arasında əməkdaşlıq barədə danışıqlar gedirdi. Faşist Almaniyasının əsas siyasi fiqurlarından olan Himmlerin hədəfi Bakının neft mədənləri idi. O, hazırlanan planda SSRİ-nin enerji gücünün yalnız Bakı olacağını bilirdi və buna görə də buradakı mədənləri partlatmaq məqsədini güdürdü. 1941-ci ildə alman ordusuna əsir düşmüş 6 nəfər erməni əsgəri müvafiq hazırlıqdan sonra 1942-ci ilin payız günlərinin birində paraşüt vasitəsilə Azərbaycan ərazisinə atılmışdı. Onlar da az sonra Xanlarda, Dəstəfurda və Bakıda həbs edilmişdilər. [1, fond 1, bölmə 153. İş 22]

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Faşistlər və ermənilər (daşnaklar) arasındakı əməkdaşlığın ideoloji əsası 1930-cu illərdə qoyulmağa başladı. Birincisi, Gobbels 1933-cü ildə erməniləri Ari adlandırdı. Alfred Rosenberg, Almaniyanın İşğalçı Şərqi bölgələrinin naziri, 1926-1936-cı illər arasında Şərqi İstitutunun rəhbəri idi. Artaşes Abegyan ermənilərin antropologiyası və tarixini öyrənmək

üçün bir komitə yaratmağı tapşırırdı. 1934-cü ildə Artəşes Abegyan və Paul Rohrbach "Aryan erməni faşist ziyalıları ilə əməkdaşlıq" adlı bir kitab nəşr etdi. Bu kitabda ermənilərin və erməni dilinin ari mənşəli olduğu bildirildi. Komitə 1934-cü ildə qurulandan 5 ay sonra Rosenberg Hitlerə ermənilərin təmiz irqdən gəldiklərini göstərən bir hesabat təqdim etdi. Bu dövrdən Almaniyadakı müharibənin sonuna qədər ermənilər, onların qədim tarixi, saf irqə aidliyyəti və "1915-ci il erməni qırğını yayım" mövzusunda "Erməni-Arilik", "Zeytun", "Tarixdə ermənilərlə Almanların dostluğu", "Qoçlar sənə baxır" və onlarla digər kitab nəşr olundu [3, s. 211-212].

Alman arxivlərində (ASNB RA) 1966 sayılı sənədin 23342-ci cild, 1-ci fəsil, 40-42-ci səhifələrində yazılır:

"Qafqaz ərazisində casusluq edilməsi üçün Drastamat Kanayanla (General Dro – Z.Ə.) əməkdaşlıq edilsin. Ona müvafiq tapşırıqlar verilsin və lazımınca mükafatlandırılınsın".

Həmin sənədin ardınca Dronun almanlara cavabı qeyd edilir: "Hücumla əlaqədar əmr alındı. Paraşütlə atılmalı olan Erməni Krım qrupunu və agentlərini yanımızda aparmağımızın lazım olub-olmadığını bildirmənizi xahiş edərəm".

Bu sənəd bir daha sübut edir ki, hələ müharibədən öncə ermənilər Qafqazın strateji nöqtələri, Bakının neft mədənləri barədə ətraflı məlumatları almanlara göndərirdilər.

Hələ İkinci Dünya Müharibəsi başlanana qədər Almaniya rəhbərliyi erməni mühacirlərə "ari qaçqın" statusu vermişlər. Berlində ermənilər üçün xüsusi olaraq həftəlik "Ermənistan" və "Vətən" qəzetləri nəşr edilirdi.

1930-cu illərin ortalarında "Daşnaksütyun" ilə üçüncü Reyx rəhbərliyi arasında əlaqə quruldu. Erməni terror təşkilatlarının rəhbərlərinin Adolf Hitlerdən onun komandanlığı altında erməni ordusunu yaratmaq, həmçinin erməni zənginlərinin milyonlarla maliyyə vəsaitini faşistlərin xəzinəsinə köçürmək barədə xahişləri isə istehza ilə qarşılanırdı.

DOSYE: professor Qafar Çaxmaqılı yazır: Njde, yəni Ter-Harutyunyan almanların Berlində yaratdığı "Erməni Milli Şurasının" üzvü olaraq xaricdə yaşayan ermənilərin arasında SSRİ-yə qarşı yönəlmiş fəaliyyətlə məşğul olub. Bu məlumatlara və bir sıra digər sənədlərə əsasən, 2 noyabr 1944-cü ildə Qaregin Ter-Harutyunyan həbs edilərək istintaqa cəlb edilmişdir. İstintaq müəyyən etmişdir ki, müttəhim Ter-Harutyunyan 1908- ci ildən 1937-ci ilə qədər Daşnaksütyun partiyasının üzvü olub, 1918-ci ildə daşnak hökuməti tərəfindən, millətçi hərbi hissələr yaratmaq məqsədi ilə Zəngəzurə göndərilmişdir. Daşnak hökumətinin Zəngəzurdakı silahlı qüvvələrinin komandanı, 1921- ci ildən isə baş naziri olaraq, sovet ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlar aparmışdır. Onun əmri ilə bir sıra kommunist və qırmızı ordunun mənsubları həbs olunmuş və güllələnmişdir. Həmçinin, yüzlərlə kommunist, qırmızı ordu mənsubu inqilabi əhval-ruhiyyəli fəhlə və kəndlilər Tatev qayalığından aşağı atılaraq öldürülmüşdür.

Bundan sonra Harutyunyan alman kəşfiyyatçısı, mayor Drumyun göstərişi ilə 1942-ci ilin payızında Berlində olmuşdur. özünün köməkçisi olan Asatryan Hayk ("Smersh" tərəfindən

həbs olunmuşdur) vasitəsilə, Bolqarıstanda yaşayan 30 nəfər ermənini Berlinə göndərmişdir, burada onlar Xoxenbande kəndində yerləşən kəşfiyyat-təxribat məktəbində təlim keçərək, Krıma göndərilmişdilər. Onların məqsədi Sovet Ermənistanına keçmək və orada kəşfiyyat-təxribat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq idi. Alman ordusunun Ermənistan sərhədlərinə yaxınlaşacağı təqdirdə isə bu adamlar daxildə üsyan qaldırmalı idilər.

Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Mərkəzi Arxivində “Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Rostov vilayəti üzrə İdarəsinin 7/17 nömrəli xidməti məruzəsindən SSRİ XDİK-in 4-cü idarəsinə” adlı sənəddə yazılır: “1942-ci ilin avqustunda Rostov-Don şəhərinin işğal dövründə şəhərə general Dronun başçılıq etdiyi bir qrup erməni millətçisi gəlib. Qrupa Hitler tərəfindən Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Qafqaz millətlərindən könüllülər legionu təşkil etmək səlahiyyəti verilib. Alman qoşunlarının Cənubi Qafqaza müdaxiləsi zamanı bu legion Ermənistanı bolşeviklərdən azad etməli idi. Dronun qrupunun Rostov-Donda olduğu müddətdə təqribən 100 min nəfərlik legion yaradılıb“.

Almaniyada qurulan Erməni Milli Şurası II Dünya Müharibəsi zamanı ermənilərin SSRİ əleyhdarı və Alman tərəfdarı təbliğatının mərkəzi oldu. 1943-cü ilin aprelin sonunda erməni hərbi qrup, müstəqil status qazandı. 1944-cü ilin fevralında Rozenberqin əmri ilə Birləşmiş Erməni Qərargahı da qurulmuşdu. Qrupun başında olan Dronun köməkçisi Kuro (Nikolay Tarxanyan), qərargah rəisi isə Tiqran Bağdasaryan idi. Kəşfiyyat və təxribat hərəkətlərindən məsuliyyəti Misak Torlakyan öz boynuna götürmüşdü.

AG-114 casus qrupu da keçmiş daşnak Ermənistanının (1918-1920) ordusunun mənsublarından ibarət idi.

Erməniləri Almaniyaya tərəfə keçməyə, Hitlerə xidmət etməyə çağırmaq məqsədi ilə Almaniyada qurulmuş “Hayastan”qəzeti və bütün redaksiya heyəti ermənilərdən ibarət olub. Maliyyələşdirmə Almaniyaya tərəfindən reallaşdırılıb, birbaşa III Reyxin Təbliğat və Təşviqat naziri Yozef Göbbelsin nəzarətində olub. Təqdim olunan şəkil qəzetin 126-cı sayıdır və üz qabığında Adolf Hitlerin şəkilli əks olunub.

Daşnakların nasistlərə əhəmiyyətli xidmətlərindən biri də Sovet arxa cəbhəsində və işğal bölgələrində təbliğat fəaliyyətləriydi. Bu qrupların birinin başında məşhur daşnak lideri Seton Celalyanın SS zabiti olan oğlu Nikolay Gevorkyan (Doktor Sikorskiy, Gevorkov) dururdu. İşğal bölgələrində erməni əhalinin arasına agentlərini yerləşdirərək kəşfiyyat fəaliyyəti göstərirdilər. Almanlara görə ermənilər millət olaraq kəşfiyyatçılığı yaxşı bacarırdı. Bütün Qafqazda almanlar onların verdiyi məlumatlardan yararlanırdılar. Yəhudilərin aşkar edilməsində və almanlara təhvil verilməsində ermənilərin çox xidməti olmuşdu. Əsirləri də testdən keçirərək yəhudi olduğunu belə təsbit etməkdə ermənilər nasistlərə yardım edirdilər. Özünü erməni olaraq təqdim edən və bununla ölümdən xilas olmaq istəyən yəhudi əsirə ermənicə kitab və ya İncili verərək gerçək milliyyətələrini öyrənir və yəhudi olduğunu bildirirdilər

Ermənilər bütün gücləri ilə Hitleri dəstəkləyirdilər. Hətta yəhudilərin soyqırımında da

böyük rolları olmuşdur. Erməni general Qaregin Njdenin qurduğu “Tsegagron” təşkilatının vasitəsilə gənc ermənilər faşist SS təşkilatına və digər elit alman hərbi qüvvələrinə daxil olurdular. Almaniyada və Fransada yaşayan bir çox ermənilər 58-ci Panzer ittifaqlarına və Vermaxtın 10-cu ordusuna girmişdilər. Erməni İnqilab Federasiyasının liderləri alman kəşfiyyatı ilə çox sıx münasibətdə idi.

Xrisator Valker “The Survivat of a nation” adlı kitabının 357-ci səhifəsində yazır:

“Ermənilər Hitlerin əmrini yerinə yetirmək üçün 30.000 adamdan ibarət qoşun yaratmış, bunları dəstələr halında 2-ci Dünya müharibəsinə çıxartmışdılar. Onlar müvəqqəti erməni hökuməti qurublarmış, Berlin Radiosundan yararlanırlarmış. 19, 20, 21 Avqust 1936-cı il tarixli “Hayastan” qəzetində yəhudilərin “Zəhərli və xroniki bir xəstəlik” olduqlarını yazmış və Hitlerin xilaskar olduğunu ifadə etmişdilər. Mənə elə gəlir ki, Adolf Hitlerə faşist olmağı Mussolini yox, ermənilər və onların papazları-patrikləri – vazgenləri öyrətmişdilər”.

Rusiya Dövlət Fondunun Arxivində F.R-9401. İp. 2. D 65. L adlı sənədin 162-163-cü səhifələrində Daxili işlər xalq komissarı Beriyanın Stalinə yazdığı məktubda qeyd edilir: “Alman ordusu tərəfindən yaradılan Erməni legionu casusluq və pozuculuq işləri üçün Qırmızı Ordunun arxa cəbhəsində bir neçə erməni komitələri yaradıb. Müstəqil Ermənistanın təbliği istiqamətində iş apardılar. Dünya erməniləri Almaniyanın “hərbi ehtiyaclarına” sərf etmək üçün vəsait toplayırlar”.

Erməni legionu İkinci dünya müharibəsi zamanı üçüncü Reyx tərəfindən döyüşən və ermənilərdən təşkil olunmuş piyada birləşməsi olaraq 1941 və 1944-cü illər ərzində 808, 809, 810, 811 və 812 adlı birləşmələrlə döyüşlərdə iştirak etmişdilər.

Almanlara digər legionerlər arasında baş verənləri çətdirən casus erməni legionunun andı belə idi:

“Tanrı və Adolf Hitler qarşısında and içirəm ki, alman dövlətinə və erməni torpağına sadıq olacağam. Son damla qanıma kimi nasional-sosializm ideyaları uğrunda bolşeviklərə və imperialistlərə qarşı mübarizə aparacağam”.

1941-ci ilin ortalarından 1944-cü ilin sentyabrına qədər Ermənilər Türkiyədə və bütün Yaxın Şərqdə faşist alman kəşfiyyatı ilə çox yaxın əməkdaşlıq etdilər. Erməni gizli agentləri faşist təbliğatını aparır və yəhudiləri təqib edərək yaxalanmaları üçün faşistlərə yardım edirdilər.

Nasist partiyasının başda gələn ideoloqlarından olan Alfred Rozenberq, 1926-1936-cı illər arasında Şərqsünaslıq İnstitutunun başında olan Doktor Artəşes Abegyana ermənilərin antropologiyasını və tarixini tədqiq etmək üçün bir komitə yaratmağı tapşırırmışdı.

Türkiyədə casus ermənilərin Rozenberqə hazırladığı təkliflərdə yazılırdı ki, Türkiyə II Dünya Müharibəsində almanlara ona görə yaxınlıq edir ki, müharibədən sonra Azərbaycanla birləşib Böyük Turan yaratsınlar. Bu planın qarşısının alınması üçün onlar Türkiyə və Azərbaycan arasında bufer dövlət – “Böyük Ermənistan” yaradılmasını zəruri hesab edirlər.

1942-ci ildə çox sayda erməni gənci birləşərək, faşistlərin müharibə istəklərini müdafiə

edən təşkilat yaratdı. Suren Bez-zadyanın başçılıq etdiyi Paykar Hoassank (“ışıqlı” mənasını verir – Z.Ə.) adlanan Erməni Milli Sosialist Hərəkəti bütün Avropada və Türkiyədə yaşayan gənc ermənilər arasında məşhurlaşdı.

15 dekabr 1942--ci ildə Njde almanların yaratdığı "Erməni Milli Şurası"nın 7 üzvündən biri idi. Dro və Njdenin başçılıq etdiyi erməni hərbi birləşmələri, Krım yarımadasının işğalında və Qafqazdakı döyüşlərdə iştirak etmişdilər. Erməni döyüşçülər özlərini “Dromedarçılar” adlandırırdılar, yeni tip bir alman uniforması geyinirdilər. Silahları isə qarışıqdı. (alman və sovet istehsalı). Generalından əsgərinə qədər bu qrupda iştirak edən hər kəs, hərbi formasının sağ qolunda Daşnak Respublikasının üç rəngiylə "Armenien" yazısı olan bir gerb daşımaq məcburiyyətində idi. Əvvəllərdə daşnak legioner gerblərində Ararat - Ağrı Dağı fiqurunu və ya Daşnak Ermənistanının dövlət simvolunu da istifadə edirdilər. Ermənilər üçün xüsusi məktəblər qurmuşdular. Bu məktəblərdə uşaqlara 3-cü Reyxin himayəsində qurulacaq “Böyük Ermənistan”ın təbliğatını aparırdılar. Erməni təşkilatı EMK üzvləri alman işğalı altında olan Krımda çox fəal idilər. Erməni Komitəsinin fəaliyyəti Krımın alman rəhbərliyi tərəfindən də dəstəklənirdi. Yalnız ermənilərin, almanların ailələrinin gedə biləcəyi kafelər, restoranlar açmışdılar, yalnız ermənilərin gedə bildiyi xəstəxanalar qurmuşdular.

Komitə, digər tərəfdən faşist -alman ordularının ehtiyacları və erməni könüllü birlikləri üçün erməni əhalidən kömək də toplayırdı. Bu sahədə heç bir problem olmurdu, çünki bütün erməni əhali də almanları dəstəkləyirdi. Bu, onu göstərirdi ki, ermənilər kim güclü isə onun yanında olmaq xasiyyətini dəyişməmişdilər. Dərhal təşkilatlanaraq işlərinə yarayırsa “şeytanı belə müdafiə etmələri”ni yazan müəlliflər yanılmırdılar. Krımda Daşnakların başında olduğu EMK-si "Azat Hayastan - Ազատ Հայաստան (Azad Ermənistan) və "Hay azq- Հայ ազգ" (erməni milləti) adlı jurnallar çıxarmış, bu jurnallarda yarımadaanın kişi əhalisini alman ordularının yanında döyüşməyə çağırmışdılar [4, s. 1-2].

Almaniya rəhbərliyi Qafqazdakı və Türkiyədəki erməni əhalisini bu ölkələrdə qarışıqlıq yaratmaq üçün istifadə etməyə hazırlaşdı, lakin cəbhədəki uğursuzluqlar onları bu planlarından imtina etməyə məcbur etdi.

Sovet ordusu Bolqarıstana girəndə Njde müharibənin sonunun yaxınlaşdığını görüb özünə yeni müttəfiqlər axtarmış və sovet generalı Tobluxinə məktubla müraciət edərək yaltaqlanmışdı. Məktubunda o, özünə bəraət almaq məqsədilə nasistlərlə yalnız onların Türkiyəyə müharibə elan edəcəyinə inandığı üçün əməkdaşlıq etdiyini iddia edirdi və yenə də Sovet İttifaqının Türkiyəyə müharibə elan etməsinin zəruri olduğunu bildirir, özünün isə bu işdə SSRİ ordusuna istənilən yardımı edəcəyinə söz verirdi. Lakin Sovet hərbi əks-kəşfiyyatı onu həbs edərək Moskvaya göndərmişdi. Bir müddət Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin həbsxanasında saxlandıqdan sonra Njde mühakimə edilməsi üçün Yerevana gətirilmişdi. Məhkəmə zamanı Qaregin Njde antisovet fəaliyyətində və kütləvi qətləri təşkil etməkdə günahkar bilinmiş və 25 illik həbs cəzasına məhkum olunmuş və həbsxanada da ölmüşdü [5,

s. 3-4].

2006-cı ildə Moskvada, Bıstrov nəşr evində çap olunan E. Abramyanın “Abverdəki Qafqazlılar” adlı kitabında yazılır:

“Alman Reyxinin himayəsi altında Ermənistan bütün gücü ilə Yaxın Şərqdə alman təsirini möhkəmləndirməyə çalışmaq məcburiyyətindədir. Bu baxımdan, Erməni Milli Komitəsi, keçmişdə Rusiya və İngiltərənin ermənilərə yaşatdığı acı xəyal qırılığına və dəhşətli fəlakətlərə işarə etməyi zəruri görür”.

Müəllif bizimi diqqətimizi çəkən çox maraqlı bir məqama da toxunur: “Nasist Almaniyası daşnaklara bütün bu xidmətlərinin qarşılığında Qarabağı, Naxçıvanı və Axalkələk bölgəsinin bir hissəsini söz vermişdir. Həmçinin müharibə zamanı daşnaklar Qarabağ bölgəsinə yerli xalqı Sovet hakimiyyətinə qarşı qaldırmaq üçün xüsusi hərbi qruplar və desantlar göndərmişdir”.

1942-ci ilin sonlarında bu təşkilat Erməni Milli Şurası ilə birləşdi. Nəticədə II Dünya Müharibəsində erməni batalyonları çoxsaylı yəhudilərin qırılmasında əsas rollardan birini oynadılar. Bu batalyonun əsgərləri keçmiş erməni hərbi vərdislərini özündə saxlayan xüsusi tapşırıqları yerinə yetirirdi.

Erməni əsgərlərinin çoxundan yenicə istila edilmiş torpaqlarda polis birləşmələri kimi istifadə olunurdu. Erməni əsgərlərə casusluq edərək almanların siyahısında olan bütün yəhudiləri tutmaq tapşırığı verilmişdi. Samuel Vimz yazır ki, almanlarla görüşən daşnaklar əllərindəki “sənəd”lərlə sübut etməyə çalışdılar ki, “Qafqazın bir hissəsi və Türkiyənin qərb hissəsinin 95 faizi erməni əhalisindən ibarətdir və onlar müstəqillik əldə etsələr Hitlerin sadıq qulları olacaqlar”.

Erməni Komitəsi adlanan qurum isə dünya ermənilərinə yazdığı müraciətdə deyirdi:

“Alman Reyxinin himayəsi altındakı Ermənistan gücləri daxilində Yaxın Şərqdə alman təsirini gücləndirməyə çalışmaq məcburiyyətindədir. Onlar İngiltərə və Rusiyaya daha inanmalı deyillər və almanları özlərinə hami saymalıdırlar”.

Müraciətin sonunda belə bir sonluq yazılır:

“Yəhudilər fanatik milliyyətçi və irqçiliyin doqmatikləridir; onlar yaşadıkları yerlərdə, irqlərinin davamını təmin etmək üçün dünya vətəndaşı rollarına girirlər. Eynilə ingilislərin başqa ölkələri işğal üçün döyüş gəmilərini istifadə etdikləri kimi, yəhudilər də silah olaraq beynəlxalq hüququ və kommunizmi istifadə edirlər”.

“Ermənistanın yəhudi icması İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Vermaxtın tərkibindəki 2000 nəfərlik erməni legionunun qəddarlığını və satqınlığını heç vaxt unutmayıb”. Bu açıqlama ilə İsrail eksperti Arye Qut Amerika yəhudi diasporunun ən populyar “Algemeiner” (“The Algemeiner”) qəzetində çıxış edib.

Yəhudi bloqgeri İsrail Barouk “Times if İsrail” qəzetində dərc olunan məqaləsində, II Dünya Müharibəsində 20 mindən çox erməni əsilli nasistin yəhudi soyqırımında iştirak etdiyini bildirərək, 1930-cu illərdə ermənilərin Amerikada dərc olunan “Hairenik” qəzetinin

Hitler rejiminə tam dəstək verdiyini qeyd edib: “Ermənistan şərq Avropada anti-semitizmin ən güclü olduğu ölkədir, bütün Avropada isə üçüncü yerdə qərarlaşır”. 2014-cü ilin sorğularına görə, Ermənistanda yetkin yaşda olan 2,2 milyon nəfərdən 1,3 milyonu anti-semit əhval ruhiyyəlidir.

“Modus Vivendi” təşkilatının Ermənistanda yerləşən mərkəzinin sədri Ara Papyan yazır ki, 1915-ci ildə ermənilərə qarşı soyqırımı yəhudilərin planı əsasında olub: “1604-cü ildən bu günə qədər ermənilərin bu günə düşməsinin səbəbi yəhudilərdi və onlar 1918-ci ildə Azərbaycanı işğal etməyimizin qarşısını aldılar. Bizdə II dünya müharibəsində qisasımızı aldıq [2, s. 103].

1. Yəhudilər erməni şəhəri və qədim erməni torpağı olan Bizansın məhv edilməsini təşkil ediblər;

2. 1604-1605-ci illərdə ingilis kəşfiyyatı vasitəsilə yəhudilər Şah Abbasa təsir edib, İran və Əfqanıstanda 700 min erməninin deportasiya və məhv edilməsinə səbəb olublar;

3. 1915-ci ildə yəhudilərə xidmət edən Gənc Türklər və Tələt paşa Türkiyədə erməni soyqırımını onların planı üzrə həyata keçiriblər;

4. 1918-ci ildə yəhudilər Bakı və Qarabağın ermənilərdən alınmasına və onlara qarşı döyüşlərin keçirilməsinin baskarları idilər;

5. Bu gün də yəhudilər Azərbaycanı silahlandıraraq Ermənistanı qarşı qoyurlar”.

“Ayrenik” qəzeti 1939-cu ilin iyul ayında yazırdı: “Əgər Almaniya ilə Yaponiya Sovet İttifaqına hücum etsələr, Daşnaksütyun Sovet İttifaqının düşmənləri sırasında olacaq”.

Ermənilərin casusluq fəaliyyəti üçün “Aynxait Şturm” qrupu yaradılmışdı ki, onlar sovet ordusunda arxadan zərbə vurmağın yolların axtarmaqla yanaşı, əsirlərin içərisində yəhudiləri aşkar etməli idilər. Bu qrupla yanaşı 106 sayılı oberqrup yaradılmış idi ki, Stepanyan və Sərkisyan adlı iki erməni ora rəhbərlik edirdi.

Nəticə

1942-ci ilin dekabrında General Dro və erməni yazıçısı Qaro Gevorkyan, Henrix Himmlerin qəbulunda olur və ona pastor Lepsiusun “Erməni xalqının ölümcül yürüşü” kitabını təqdim edirlər. Himmlerin və General Dronun çağırışı ilə 30 minə qədər erməni alman ordusuna qatılır və döyüşlərdə iştirak edir. Müharibənin sonuna yaxın Qareqin Njde Stalinə ünvanladığı məktubda General Dro barədə bu sözləri yazır:

“Mən vətən xaini Dronun Ermənistanı yönəlmiş planlarını mümkünə etdim.”

Son olaraq qeyd edim ki, Hitler SSRİ-nin işğalından sonra Ermənistan SSR-ə müstəqillik verilməsi barədə ermənilərin xahişini rədd edərək, onlara belə cavab vermişdir: “üç dəfə xəyanət edənlər (çar Rusiyası, Osmanlı imperiyası və SSRİ-yə qarşı) dördüncü dəfə də xəyanət edəcəklər!”.

Və daha maraqlı bir fakt: II Dünya Müharibəsindən sonra yalnız erməni legionu SSRİ-yə qaytarılmadı və onların heç biri də cəza almadı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Siyasi Partiyalarının və İctimai hərəkatlarının Dövlət arxivi, fond 1, bölmə 153. İş 22.
2. Əliyev İ. (2012) *Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi*. Bakı, Elm və Təhsil, 210 s.
3. Xaqani İsmayıl. (2017) *Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı*. Bakı: "Sara" Poliqrafiya MMC, 304 s
4. Prof. Qafar Çaxmaqlı. *Qaregin Njde və erməni - faşist əməkdaşlığı*
<https://modern.az/az/news/105950>
5. Prof. Qafar Çaxmaqlı. *Erməni Faşizmi*
<http://cssn.gov.az/documents/Erm%C9%99ni%20fa%C5%9Fizmi.pdf>

ARMENIANS AND FASCISM

Zaur Aliyev

Employee of the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, Baku, Azerbaijan

The author of the racial-religious instructions of the Armenians, the mercenary Garagin Nzhdeh, to whom a 6-meter monument was erected in his "honour" in the capital of Armenia, changed the words of one of Hitler's slogans addressed to the youth and chose a tougher, merciless model of fascism for the education of the Armenian youth: " Youth, heart and iron. Armenian youths who were followers of Nzhdeh, Mandalyan, Darbinyan and other fascist ideologists were first called "racist patriots", and then the fascist executioners gave them the name "Segakron" - "racist believers" ... It was these racist believers who destroyed the Albanian churches on the lands Azerbaijan - Armenianized religious and cultural monuments belonging to Azerbaijanis. Because their faith was not in God, but in ultra-racist ideas based on the so-called false, mythical history. In fact, Armenian fascism is a manifestation of Satanism hidden inside the church and challenging the values of humanism instilled in Christianity. Since "racist fanaticism" is rooted in hatred of all other peoples, this bloody ideology can at best be compared to Satanism.

Key words: Armenians, fascism, terrorism, genocide, diaspora, lobby

АРМЯНЕ И ФАШИЗМ

Заур Биалал оглы Алиев

Сотрудник Института философии и социологии НАНА, Баку, Азербайджан

Автор расово-религиозных наставлений армян, наемник Гарагин Нжде, которому в его «чести» в столице Армении воздвигнут 6-метровый памятник, изменил слова одного из гитлеровских лозунгов, обращенных к молодежи и избрал для воспитания армянской молодежи более жесткую, беспощадную модель фашизма: «Молодость, сердце и железо». Армянские юноши, которые были последователями Нжде, Мандаляна, Дарбиняна и других фашистских идеологов, сначала

назывались «расистскими патриотами», а затем фашистские палачи дали им имя «Сегакрон» — «верующие-расисты»... Именно эти верующие-расисты уничтожили албанские церкви на землях Азербайджана, - арменизированные религиозные и культурные памятники, принадлежащие азербайджанцам. Потому что их вера была не в Бога, а в ультрарасистские идеи, основанные на так называемой фальшивой, мифической истории. По сути, армянский фашизм — это проявление сатанизма, скрытого внутри церкви и бросающего вызов ценностям гуманизма, привитым в христианстве. Поскольку «расистский фанатизм» коренится в ненависти ко всем другим народам, эту кровавую идеологию в лучшем случае можно сравнить с сатанизмом.

Ключевые слова: Армяне, фашизм, терроризм, геноцид, диаспора, лобби

Daхil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023

ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННЫХ МАСС-МЕДИА

Горобец Антон

Московский государственный институт культуры, Москва, Россия

э-почта: gorobec.af@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.101

Резюме. В статье рассмотрена проблема формирования современными масс-медиа языковой культуры. Проанализированы особенности использования языковых единиц в текстах теле-и радиожурналистики, а также рассмотрена, что демократизация языка СМИ в современной действительности является доминирующей. Отличие современных масс-медиа заключается в преобладании авторского присутствия. Отказ от стереотипного мышления, стремление к свободе выбора формулировок и языковых средств обусловлены основными чертами, репрезентирующими антропоцентричность текста. Этим выявляется, что использование особых единиц языка позволяет автору не только передать желаемую информацию, но и сделать это наиболее выразительно и экспрессивно, поэтому одной из актуальных и многовекторных проблем, существующих в сфере СМИ и заслуживающих особого внимания, является проблема культуры текста в целом.

Отмечено, что средства массовой коммуникации играют важную роль в формировании современной языковой культуры, они создают новую, опосредованную культуру и развивают ее.

Ключевые слова: Масс-медиа, коммуникация, массовая информация, языковая культура, слог

Введение

Язык масс-медиа находится в поле изучения разных наук: лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, журналистики и других, что объясняется теоретическими и практическими особенностями и потребностями. Масс-медиа обеспечивают общество доступными ресурсами языкового контента, отражают особенности использования языка в речи, формируют языковую культуру, расставляя определенные акценты, не всегда правильные, но «громкие», например, слог в рекламных роликах кардинально отличается от газетного или журнального стиля, где язык выступает как «живой персонаж, разговаривающий со своими читателями», а для граждан, которые осваивают второй язык, СМИ выступают в качестве модели носителей изучаемого языка. Что и определяет роль современных массовых коммуникаций в общественно-политической жизни страны и мира.

Масс-медиа обеспечивают легкое средство коммуникации, (посредством их использования люди могут мгновенно связаться с близкими и родными), расширяют кругозор, обеспечивая доступ к информации со всего мира, дают возможность быстро узнать новости или сводку произошедших событий, но масс-медиа также могут выполнять и негативную роль: отрицательно влиять на общество, человека, его взгляды, культуру.

Демократизация языка СМИ в современной действительности является доминирующей. Отличие современных масс-медиа заключается в преобладании авторского присутствия. Отказ от стереотипного мышления, стремление к свободе

выбора формулировок и языковых средств обусловлены основными чертами, репрезентирующими антропоцентричность текста. Использование особых единиц языка позволяет автору не только передать желаемую информацию, но и сделать это наиболее выразительно и экспрессивно, поэтому одной из актуальных и многовекторных проблем, существующих в сфере СМИ и заслуживающих особого внимания, является проблема культуры текста в целом.

Рассмотрим некоторые языковые особенности современных средств массовой коммуникации.

Язык СМИ все более сближается с разговорной речью. Намеренное насыщение публицистического стиля элементами разговорной, просторечной и жаргонной лексики служит особым экспрессивным средством, что вполне соответствует вкусам отдельных членов общества, привлекает внимание и расширяет круг читателей, зрителей.

Источник и методы исследования.

Отступая от жесткого деления языка на разговорный и публицистический, журналисты помогают создать речь, которая функционирует без запретов. «Разбавление социально-общественно-политического императива» тянет за собой «перемены социального вкуса к стилевым отраслям, а также маркированным средствам» [3]. Увеличение границ мыслительной независимости ведет к замене вербальной тональности телевизионных новостей, к растущему уровню экспрессии, которая существует не только в развлекательных, но и в аналитических и новостных программах, что тоже относим к особенности использования языковых единиц в текстах масс-медиа. Уровень экспрессии повышает и употребление ненормативной лексики, сквернословия и оскорблений, просторечий и обиходно-бытовых слов, что помогает зрителю быть на одной ступени с говорящим и упрощает понимание информации. Но с движением вертельного инструментария, дополняя лексикон нестандартными идиомами ведущие соответствуют коммуникативным ожиданиям зрителя/слушателя [1].

Современная публицистика, отмечает Л.Г. Кайда, – «абсолютный антипод газетной публицистики советского периода» [2, с. 255]. Мы разделяем это мнение. Действительно, сочетание стилистически маркированной и нейтральной лексики в газетном тексте делает его более живым, а, следовательно, востребованным читателями. Функционирование маркированной лексики позволяет автору сформировать коннотативное пространство информационной хроники, говорить о сложном доступно, наглядно и убедительно. Данный эффект достигается путем употребления лексем, которые выходят за рамки норм современного русского литературного языка. Следовательно, воздействующая функция способствует влиянию газетного текста не только на мировоззрение, но и на речевую культуру читателя. Актуальность данной проблемы подтверждается множеством различных точек зрения на вопросы взаимосвязи языка газетного текста и речевой культуры человека. По

мнению О.Б. Сиротининой, публицистика оказывает влияние на языковую грамотность населения, поскольку авторы текста газеты «доносят до нас не только передаваемые ими новости, не только формируют общественное мнение, но и либо развивают русский язык, сохраняя его основу, либо просто убивают его, подменяя один из богатейших языков мира бедным и уродливым» [5, с. 37]. Данный подход является дискуссионным, например, В.В. Химик считает его непрофессиональным, аргументируя свою точку зрения тем, что в современной языковой картине мира произошло преобразование «нормативной основы литературного языка» [6, с. 251]. «Постепенно языковое сообщество стало ориентироваться в своем представлении о речевых идеалах и эталонах не на образцовый язык русских писателей, а на публичную речь средств массовой информации», которые становятся «речевой средой обитания подавляющего большинства носителей современного русского языка» [6, с. 252]. По мнению В.В. Химики, русское языковое пространство всегда являлось двуязычным: литературный язык и разговорная речь сочетаются и взаимодействуют друг с другом. Следует отметить, что достаточно сложной проблемой такого бинарного воздействия является утрата способности носителя языка различать границы между официальной, нормативной и разговорной коммуникацией, поскольку такая граница размыта, а ее стилистический статус обусловлен текстовой компетентностью автора/читателя. Функционирование разговорной лексики целесообразно для живой, неофициальной текстовой деятельности, поэтому неприемлемо как средство устной формы языка в письменной речи.

Таким образом, разговорная лексика выполняет определенные интенции: репрезентирует стилистически маркированную лексику, содействует установлению эмотивного контакта, мотивирует к ответной коммуникации, максимально приближая текстовую и речевую деятельность автора и читателя.

Отмечаем и активное употребление жаргонизмов на телевизионных шоу, в подростковых передачах нередко можно услышать молодежный сленг, в печатных изданиях также встречаются жаргонизмы: *«американцы отчего-то расхотели платить по жилищным займам, следовательно, банки испытывают дефицит налички, и занять ее негде», «банки кинули миллионы вкладчиков», «прошла встреча без галстуков», «вся политическая братва уже конкретно стартует в направлении парламентских выборов»*. Подобная лексика была неприемлема прежде, на всеобщее обозрение не выставлялась, в художественно-литературных, публицистических изданиях отсутствовала, к печати была запрещена. На сегодняшний день она беспрепятственно и свободно присутствует во многих печатных публикациях. Например, много разбирательств и конфликтных ситуаций окружает знаменитого ведущего Дмитрия Губерниева, примером, может послужить поданный иск от биатлонистки А. Резцовой за то, что журналист сказал, что *«взяла золото Игр на допинге»*.

Ослабление цензуры в значительной степени определяет и характер речевого поведения как журналиста, так и собеседника, поэтому современной журналистике

свойственны, по мнению Е.А. Земской, Н.С. Кожинной, И.П. Лысаковой и др. «...ироничность, пародийность и даже ёрничество над тем, что ещё недавно было принято считать высоким или популярным». В такой стилевой манере пишут и говорят в современных СМИ о том, что заслуживает пристального внимания и значительной серьезности: политические действия, несчастные случаи, уголовно-наказуемые нарушения [5].

Также отмечаем и частое использование нарушений литературных норм. Вот примеры языковых ошибок, типичных для сегодняшних средств массовой информации: «нанесли убытки», «его сопровождали неудачи», «занимает важное значение», «сделать какой-нибудь итог», «одержали оглушительный успех», «лучший образец этому», «я на своей практике не помню такого», «коренные аборигены», «внутренние интерьеры», «в Украине», «больше тридцать семь гектаров», «по жизни сталкиваюсь с таким явлением», «убеждаюсь о том», «играть значение», «предположить о том», «рааскажу про ...» и другие.

Теле- и радиожурналисты весьма вольно обращаются и с ударением, нарушая орфоэпические нормы: *обеспечЕние, Умерший, средствА, Оптовый, катАлог, звОнит, обеспЕчение, ходатАйство* и другие.

Одним из часто употребляемых наречий стало *как бы*, которое несет в себе неуверенность, недостоверность объявленных сведений и вызывает недоверием со стороны слушателей.

Еще одна негативная тенденция – это изменение устойчивых словосочетаний: «семь раз отпей, один раз отъешь», «хочешь жить? Умей учиться», «все будет сола сола». Подобным способом, соединяя фразеологизмы с новой информацией, образуются современные устойчивые выражения, в которых трудно узнать прежний посыл, так как под творческой обработкой они обрели новый смысл.

Отметим, что в масс-медиа активно используют слова интернационального характера, которые не имеют лексической замены в русском языке, поэтому их появление закономерно, они быстро адаптировались в языке. Так, например, слово «нетворкинг», вошедшее в русский язык посредством СМИ в 2012 году как транскрипция (a net – сеть; work–работа) сегодня используется довольно часто.

Особенностью является и чрезмерное использование заимствований, доказано, что такого числа англицизмов не было никогда. Мнение, что существующие аналоги в родной речи звучат хуже, что они не современны, уже сформировано, хотя оно ошибочно. Неуместное использование иностранных синонимов, говорит о низком уровне речевой культуры.

Корректировку языковой культуры в средствах массовой информации, впитавших в себя все тенденции, необходимо начинать с обучения и переподготовки кадров масс-медиа: дикторов, писателей, радиоведущих, комментаторов, ведущих, абсолютно всех, кто имеет дело с речью. Культурный язык радиоведущих, журналистов телевидения напрямую повлияет на миллионы слушателей и читателей. Языковой уровень культуры

сотрудников творческих специальностей даст возможность защитить общество от неминуемой угрозы воздействия на слушателей арготического слога ведущих «прямого включения». Лишь присутствие такого рода культуры у представителей средств массовой информации, позволит вернуть главенствующую роль образца для подражания.

СМИ по большей части, развивающиеся посредством сети интернет, формируют определенную основу для непочтительного отношения к масс-медиа в целом и, конечно, к культуре речи. Имеется также иное суждение о том, что языковая культура никак не представляет данность – это творчество всего общества.

Имеются конкретные предпосылки языковых перемен: сегодня речь преобразуется впоследствии изменения жизни, поэтому в середине двадцать первого столетия, вероятно, станут разговаривать на немного ином российском слоге. Имеется угроза загрязнения языка иноязычными словами и сленговыми выражениями. Следует выбрать путь, который позволит и даст возможность культурной речи обогащаться посредством иностранных слов, вмещать разговорную лексику, но сумеет сберечь привлекательность, красоту и мощь со всеми нововведениями.

Телевещание – это масс-медиа, которое поглотило все без исключения ключевые аспекты разных видов искусств, а за годы развития сформировало правила, характерные лишь ему. Как и любое творчество, масс-медиа требует соблюдения простых законов. Это означает, что помимо технической части выступления, помимо дикции, верного произношения, а также ударения, великолепных риторических умений, необходимо языковое чутье, включающее умение разумно, отчетливо, понятно формулировать собственную идею, уметь представить вымышленного собеседника и заинтересовать его, найти подход к определенному человеку, не забывая о красноречии.

Заключение

Пути решения рассматриваемой проблемы есть: возобновить школу публицистической русской речи, то есть проводить регулярное обучение в области ораторского искусства, осуществлять элементарный контроль за тем, как преподносят информацию в СМИ, возможны консультации эксперта, выявления им ошибок и их устранение. Подобное распространение должно быть регулярным, разнообразным по содержанию. Безусловно, СМИ определяет и устанавливает общепризнанные нормы и правила речи, поэтому требуется, чтобы средства массовой информации отвечали лучшим культурным традициям.

Масс-медиа обеспечивают разнообразные и при этом легкие средства коммуникации, в то же время такие средства массовой информации, как телевидение, радио и интернет, расширяют кругозор, обеспечивая доступ к информации со всего мира, открывают возможности получать различные типы информации событиями мгновенно.

Современные средства массовой информации: печатные СМИ, радио, телевидение, реклама, Интернет не только прочно укоренились в повседневной жизни людей, но и стали мощным средством воздействия.

Становление языкового сознания во многом происходит под влиянием средств массовой коммуникации, умственные способности, ценностные ориентиры во многом зависят от информации, которая человека двадцать первого века окружает повсеместно, поэтому к предоставленным текстам теле-радиожурналистики надо относиться бережно и аккуратно, так как масс-медиа играют важную роль в формировании современной языковой культуры, они создают новую, опосредованную культуру и развивают ее.

В письменной речи публицистов встречается множество несоответствий современным нормам русского литературного языка, что эксплицитно отражено в текстах печатных информационных источников. В рамках современной стилистической языковой системы публицистический стиль, присущий газетным текстам, сочетает в себе две важнейшие функции языка: сообщение информации и воздействие на адресата. Безусловно, сообщающая функция направлена на оперативное изложение информации и заключается в таких особенностях газетного текста, как официальность изложения, документальность, объективность и фактологичность. Воздействующая же функция актуализирует формирование мировоззрения адресата, порождает эмоциональность речи, проявляется в оценке и выражении авторского отношения к содержанию высказывания.

Литература

1. Гусар Е.Г. (2004). *Речевая культура современных средств массовой информации: (на матер. акцентологии)*. Языковое бытие человека и этноса: Психоллингв. и когнит. аспекты: Сб. ст. Барнаул., с. 32-38.
2. Кайда Л.Г. (2011). *Композиционная поэтика текста: монография*. Л.Г. Кайда. М.: Флинта; Наука, с. 408
3. Ким М.Н. (2011). *Основы теории журналистики: Учебное пособие* М.Н. Ким. СПб: Питер, с.256
4. *Русский язык и культура речи: учебник для студентов-нефилологов: учебное пособие*. (2001). под ред. О. Б. Сиротининой. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та., – 212 с.
5. *Скрытое эмоциональное содержание текстов СМИ и методов его объективной диагностики*. (2004).РАН. Ин-т языкозн.. Под ред. Леонтьева А.А., Леонтьева Д.А. – М., с. 229.
6. Химик В.В. (2004). *Большой словарь русской разговорной речи*. В. В. Химик. – СПб.: Норинт, 708 с.

DİL MƏDƏNİYYƏTİNİN MÜASİR KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ İFADƏSİ

Qorobets Anton

Moskva Dövlət Mədəniyyət İnstitutu, Moskva, Rusiya

Məqalə müasir kütləvi informasiya vasitələrinin dil mədəniyyətinin formalaşdırılması problemindən bəhs edir. Teleradio jurnalistikasının mətnlərində dil vahidlərindən istifadə xüsusiyyətləri təhlil edilir, göstərilir ki, müasir reallıqda media dilinin demokratikləşməsinin üstünlük təşkil etdiyini hesab edirdi. Müasir kütləvi informasiya vasitələri arasındakı fərq müəllifin varlığının üstünlük təşkil etməsindədir. Stereotip düşüncədən imtina, söz və linqvistik vasitələri seçmək azadlığı istəyi mətnin antroposentrikliyini ifadə edən əsas xüsusiyyətlərlə bağlıdır. KİV-də mövcud olan və xüsusi diqqətə layiq olan aktual və çoxvektorlu problemlər bütövlükdə mətnin mədəniyyəti problemidir. Qeyd olunur ki, kütləvi informasiya vasitələri müasir dil mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, yeni vasitəçi mədəniyyət yaradır və onu inkişaf etdirir. Bununla bağlı məqalədə müasir kütləvi informasiya vasitələrinin bəzi dil xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Kütləvi informasiya vasitələri, kommunikasiya, kütləvi informasiya, dil mədəniyyəti, üslub

REFLECTION OF LANGUAGE CULTURE IN MODERN MASS MEDIA

Gorobets Anton

Moscow State Institute of Culture, Moscow, Russia

The article considers the problem of formation of language culture by modern mass media. The features of the use of linguistic units in the texts of television and radio journalism are analyzed and also considered that the democratization of the language of the media in modern reality is dominant. The difference between modern mass media lies in the predominance of the author's presence. The rejection of stereotypical thinking, the desire for freedom of choice of wording and linguistic means are due to the main features that represent the anthropocentricity of the text. topical and multi-vector problems that exist in the media and deserve special attention is the problem of the culture of the text as a whole.

It is noted that mass communication media play an important role in the formation of modern language culture, they create a new, mediated culture and develop it.

Key words: Mass media, communication, mass information, language culture, syllable

Daxil oldu: 02.05.2023;

Çapa qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023



Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Jurnal İNDEKS COPERNİCUS bazasına daxildir.

Yığıma verilmişdir: 02.05.2023
Çapa imzalanmışdır: 23.06.2023
Kağızın formatı: $60 \times 84^{\frac{1}{8}}$
Çap vərəqi: 13,5 c.v., tiraj: 100

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az